

PRIMERA PART

La documentació arqueològica

I. NOTES HISTÒRIQUES

I.1. Els seus propietaris

La primera referència que tenim de La Moleta apareix en un document notarial de l'any 1591, en què es cita "La Molatella d'en Miquel Salbre" com un dels límits del Mas d'en Joan Maçaner⁽¹⁾, que estava situat on ara hi ha El Mas d'en Llorens. Dos anys més tard, en 1593, La Moleta passarà en virtut d'una permuta a incrementar les terres del Mas d'en Joan Maçaner. A la mort de J. Maçaner, el mas fou heretat *pro indiviso* per les seues filles, Clara i Josefina, restant La Moleta en mans d'aquesta darrera i del seu marit Gabriel Baptiste Rosselló. En 1636, per a redimir alguns censos, es veuen obligats a vendre per mil lliures la meitat del mas i de les terres a l'altra germana, Clara Maçaner, i al seu marit Onofre Rosselló, de La Todolella; en el protocol notarial d'aquesta venda, el mas és citat per primera vegada com a situat a la partida de L'Almenarella⁽²⁾. Un any després, en 1637, aquests venen el mas al Convent dels Dominics del Forcall per dues mil cinquanta-tres lliures⁽³⁾, en mans del qual romandrà fins a la desamortització de 1836, quan la dissolució de la comunitat i la incautació de tots els seus béns per l'Estat. D'aleshores ençà, l'antic Mas d'en Joan Maçaner anirà coneixent-se com El Mas dels Frares, de la mateixa forma com La Moleta passarà a ser coneguda amb el nom dels seus nous propietaris.

En tot aquest temps, El Mas dels Frares serà arrendat a distints masovers. En 1697, Fra Vicent Benavent, Predicador General i Prior del Convent, i quatre frares més, estableixen en enfiteusis perpètua a Joan Escorihuela i Josepa Sabater, veïns del Forcall, un mas amb les seues terres situat en la partida de L'Almenadella, que afronta amb El Camí Real que porta als llocs de Les Parres i Luco⁽⁴⁾. En 1788, a la mort del seu arrendatari, Libori Escorihuela, de Villarluego, el mas i les seues terres s'assignen en igualdat de drets als seus tres fills: Llorens, Maria i Carmela; aquesta última renuncia a la seua part, cosa per la qual el domini útil de les terres del mas es divideix entre els dos primers germans; al germà menor, Llorens, li correspon la meitat de les terres amb l'antic mas, que encara conserva el seu nom; a Maria, casada amb Vicent Molinos, li correspon l'altra meitat de les terres —en la qual restava inclosa La Moleta— més una compensació de 200 lliures per a poder edificar un nou mas, l'actual Mas de Libori; la divisió comprén "la masía con sus caserios, tierra, carrascal, pinar y Moleta nombrada dels Frares, en la partida titulada la Almenadella (...)"⁽⁵⁾. Per últim, amb la desamortització, aquest mas va passar a la família Molinos després de 1843, de la qual encara és propietat⁽⁶⁾.

1.2. El descobriment

Nicolau Ferrer i Julve era metge, reconegut oftalmòleg i Catedràtic d'Anatomia Quirúrgica a la Facultat de Medicina de la Universitat de València. Era nat a Mirambel (Teruel), on estiuejava i havia fet alguns treballs arqueològics⁽⁷⁾. Prestigiós numismàtic, havia estat un dels fundadors de la Societat Arqueològica Valenciana (S.A.V.) l'any 1871⁽⁸⁾. El seu descobriment del conjunt arqueològic de La Moleta fou casual. Trobant-se a finals del mes d'agost de l'any 1876 en El Forcall, va curar de cataractes la mare de Vicent Molinos i Prats, propietari del Mas de Libori⁽⁹⁾; assabentat aquest de l'afecció del Dr. Ferrer per les antiguitats, i després d'establir-hi una amical relació, el va convidar a visitar les terres del seu mas, on se'n trobaven en abundància. L'extensió de les ruïnes i la qualitat dels materials arqueològics que per tot arreu podien trobar-se impressionà N. Ferrer, qui se'n va adonar que allò devia tractar-se veritablement d'una ciutat romana, tal vegada l'antiga *Biscargis* que tradicionalment venia situant-se en Morella.

N. Ferrer era amic de T. Llorente, fundador del diari "Las Provincias", i en aquest es va publicar la notícia del descobriment. Aquest primer article del 29-X-1876 no apareix signat, però considerant la invitació final que es fa a N. Ferrer perquè publiqui els resultats de les seues investigacions, l'autor deu ser el mateix T. Llorente, qui indubtablement degué seguir per a redactar-lo una relació directa de N. Ferrer. De l'apassionant narració de la visita transcriu la part més significativa des del punt de vista arqueològic:

"Aceptando el consejo del Sr. Molinos, montaron á caballo, para ganar el repecho, y apenas abandonaron el umbral de la casa y entraron en la primera cerca, notaron un cambio en el color de la tierra. De amarillenta y rojiza, como es en todos los alrededores, allí se vuelve oscura y negruzca: su superficie está toda sembrada de fragmentos de barro rojo, pulido y brillante, véanse pedazos lisos y labrados, asas, fondos de ánforas, cuellos y bocas de otras vasijas mayores. No hay camino que seguir; pero toda la falda la forman bancales de sólidas y robustas paredes aisladas, y entre las cortaduras de éstas pasó la comitiva. Observando siempre la misma abundancia de barro saguntino. A mitad pendiente y en uno de los campos, encontraron una porción de piedras rectangulares y cuadradas, bien trabajadas y sin desmoronamientos; preguntado el masovero por la presencia de aquellos sillares, dijo que aquellos y otros mas, empotrados en una pared inmediata, habían salido allí mismo y en aquel estado de buena conservación, trabajando la tierra, no lejos de un desmonte donde preparaban unos hormigueros, en el centro del cual aparecieron también días antes unas ollas llenas de huesos calcinados, que rompieron los trabajadores para ver si contenían dinero. Pasando más arriba, se distinguen dos grandes lienzos de pared antigua, cimentada con cal, son paralelos y dejan entre sí algunos metros de distancia, el color oscuro de los mismos indica su vetustez. Allí comienza el banco calizo a desarrollarse, y sobre él están fundadas ambas paredes (al parecer murallas). En el espacio que las separa y sobre la roca viva, se pueden distinguir los surcos profundos de los carros, que en otro tiempo por allí pasaron, pues hoy el sitio no es accesible á este vehículo, ni hay camino carretero alguno por aquellos alrededores. De allí en adelante se desarrolla una gran meseta cubierta de cesped, con paredes de un palmo de altura: su superficie, uniforme y bastante horizontal, se ve sembrada de barro saguntino, de ladrillos de grandes dimensiones, con una cornisa en uno de sus lados, de escorias cobrizas, de trozos de sillares, de algun chapitel de columna, de fragmentos de argamasa caliza, pulida y roja por una de sus caras, cual si fuera el desconchado de alguna pared pintada de almazarron, y de monedas de cobre y plata del tiempo de Augusto, Tiberio y Lucio Septimio Severo las imperiales, de Tarraco y Celsa las coloniales, y algunas otras celtiberas aun no descifradas; así como tambien alguna de familias romanas, como la Postumia.

En uno de los puntos culminantes de la meseta y junto á unas paredes que marcaban un ángulo recto, restos sin duda de alguna edificación anterior, llamó la

atención de nuestros exploradores el color negro de la tierra, mas pronunciado que en el resto del monte, y allí dispusieron que cavasen los trabajadores y criados de la casa que les acompañaban. Así se hizo, y empezaron a salir grandes trozos de ánfora, ladrillos, huesos calcinados, aros de hierro y clavos gruesos de este mismo metal, mezclados con fragmentos de lámparas de barro medio destruidas y negras. Ningun objeto salia entero, a excepción de las monedas: allí apareció una muy bien conservada de Lucio Septimio, y además unas piedrecitas redondeadas de color rojo, que parecían amuletos. No muy distante de este punto habia sido recogida otra, con caracteres grabados en ambas caras, marcándose en la una las dos iniciales RE, y en la opuesta estos tres, X O X (...) Pero la piedra más notable la había recogido el masovero días antes por aquellas inmediaciones: es una ágata pulida y labrada, lisa por una parte, y por la otra ofrece bien esculpidas, también en hueco, dos delfines y un tridente; sin duda fue piedra que sirvió para algun dige ó adorno ó alguna dedicatoria á Neptuno.

Reconocida toda La Moleta, se repetían las ruinas con los mismos caracteres, sillares labrados, vestigios de cisternas, piedras de afilar, ladrillos con cornisa, barro saguntino y algun trozo de metal de forma regular; pero sin representar un objeto acabado y bien definido. Después de cargar a discreción con cuanto estimaron conveniente, empezaron el descenso (...)”⁽¹⁰⁾.

Amb posterioritat a aquesta primera descripció, N. Ferrer va publicar —en novembre del mateix any 1876— dos articles en què argumenta la seua hipòtesi sobre la identificació de La Moleta amb l'antiga ciutat ilercaona de *Biscargis*⁽¹¹⁾. Paral·lelament manté una densa correspondència amb el propietari de La Moleta, V. Molinos, mitjançant la qual s'informen mútuament de les seues gestions i treballs⁽¹²⁾. En el primer dels seus articles, N. Ferrer agraeix la invitació de T. Llorente perquè faça públiques les seues investigacions sobre La Moleta. Al segon comenta la contestació del masover a la seua primera lletra:

“Hemos recibido recientemente una carta de D. Vicente Molinos, en que nos anuncia haber emprendido trabajos de roturación en aquel terreno de su propiedad, y dice que desde nuestra visita de este verano, los jornaleros y trabajadores de la casa se fijan más en los objetos que salen y los recogen: han aparecido pisos labrados de piedra, sillares con cornisa pulida, vasijas enteras semejantes a tazas, de color rojo, y muchas monedas, con la particularidad de que así como antes las que abundaban eran de cobre, ahora las que salen son de plata”.

D'aquesta notícia, i de la descripció de la primera visita de N. Ferrer, pot deduir-se que V. Molinos va aprofitar els mesos d'agost i setembre per abancar la superfície aprofitable de La Moleta i la part superior del seu vessant oriental. En fer els desmunts necessaris i rompre el terreny degué ser quan començarien a trobar-se en grans quantitats els materials arqueològics, dels quals només degué recollir-se una mínima part. Aquest segon article l'acaba N. Ferrer amb una interessant reflexió:

“En el Forcall los objetos son abundantes; háganse excavaciones, procédase con calma, pero con inteligencia, y bajo de esa tierra negruzca y oscura saldrá a luz una población, (...)”.

El 28 d'octubre de 1876 N. Ferrer escriu al masover:

“(...) al verano que viene le aseguro que no le faltarán visitantes y curiosos, yo entre ellos, y haremos una excavación en regla. Mientras tanto haga Ud. el favor de guardar lo que salga, sean monedas, armas o vasijas y, sobre todo, las piedras con letras. P.D.: La Piedrecita blanca que Ud. me dio la hemos hecho montar en una sortija de oro y llama mucho la atención a todos. En la Sociedad Arqueológica, ésta y la de las letras, todos las alaban mucho y no son pocos los que han venido a verlas”.

V. Molinos li devia haver donat l'entalla i la tèssera abans citades.

El 10 d'abril de 1877, N. Ferrer li anuncia la seua propera visita, deixant-li veure la importància de les troballes epigràfiques:

“(...) Dios mediante, el verano nos veremos y tal vez algunos amigos aficionados a los estudios de antigüedades vengán conmigo a visitar el Mas de Los Frailes y

las ruinas de Bisgargis, que se han de hacer muy célebres, yo se lo prometo; sobre todo, si encontramos alguna lápida o inscripción en piedra (...)"

El 19 de maig del mateix any li remet un nou anunci de visita:

"(...) nos veremos este verano, y cuando Ud. me diga que han segado, entonces empezaremos las exploraciones formales en esa Moleta, para ver si desenterramos Bisgargis".

Com ja hem pogut veure, N. Ferrer havia donat a conèixer els seus descobriments a la S.A.V.⁽¹³⁾. L'estiu de l'any 1877, malgrat els seus insistents anuncis de visita, no degué poder traslladar-se a El Forcall per a continuar les exploracions, segons podem deduir del contingut d'una lletra seua a V. Molinos amb data del 18 d'octubre de 1877:

"(...) recibí su apreciable en que me participaba los trabajos hechos en la Moleta y el descubrimiento de los pesos, de la piedra brillante con una figura apoyando el brazo sobre una ánfora y de las bovedillas y tazas de vajilla roja (...) ;Cuanto me alegró saber todo lo que Ud. me participaba y de los hallazgos de monedas (...) hubiera querido encontrarme en ésa y emprender Ud. y yo las excavaciones con cuatro jornaleros; pero amigo, ésto no era posible este verano (...) Dios mediante, será el verano que viene, después que Ud. recoja la cosecha (...).

Di cuenta destacada de nuestras investigaciones y hallazgos a la Sociedad y de los ofrecimientos de Ud. de permitir hacer excavaciones(...) y tengo el encargo de darle las gracias más cumplidas. Y si los fondos de la Sociedad lo permiten, para el verano que viene se nombrará una comisión para que, a presencia de Ud. y donde sea prudente, dirija las operaciones (...) Aquellas monedas del pastor y del criado, si las quieren vender, se las compra en mi nombre, que yo abonaré su importe a nuestra visita. Con todo eso sacaremos una serie de dibujos de todos los objetos encontrados en esa Moleta y formaremos una Memoria, que uniremos a los artículos publicados el último año en "LAS PROVINCIAS".

P.D. Todos los tuestos, pesos, escorias y piedras que recogí en ésa, los he regalado al Archivo de la Sociedad y allí quedan depositados con un rótulo que indica su procedencia bisgargitana... Por el correo le mando una memoria en que también hablamos del Forcall y allí verá copiada la piedrecilla que Ud. me regaló"⁽¹⁴⁾.

El mateix any, la S.A.V. segueix informant del descobriment a les seues memòries:

"Pero las exploraciones más interesantes bajo el punto de vista geográfico-histórico son, sin duda, las verificadas en el Forcall por los señores don Nicolás Ferrer y Julve, Socio de número, y D. José Gazulla, corresponsal de la Arqueológica, en Mirambel. En las memorias del año anterior ya se habló de esta localidad, confirmando la hipótesis del Canónigo Cortés, que coloca allí la antigua Biscargis o Bisgargis: los nuevos vestigios del Forcall determinan una importante localidad del antiguo territorio de los Ylercavones, y no deben mirarse con indiferencia las hachas de piedras, pondus, monedas celtíberas e imperiales (2) (= Adriano y Septimio Severo AR.) y algunos otros objetos de hierro y bronce hallados por los mencionados socios. ¡Ojalá que algún día pueda emprender nuestra Sociedad grandes excavaciones que redunden en gloria y utilidad de la misma!"⁽¹⁵⁾.

En 1878, N. Ferrer tornà a visitar La Moleta, i féu una detallada relació dels materials arqueològics trobats fins aleshores en la seua comunicació a una reunió de la S.A.V.:

"El mismo Sr. Ferrer, en la sesión del 9 de noviembre, hizo una sucinta reseña de su viaje durante el verano último a las ruinas romanas, que en su opinión, acusan la existencia de la antigua Bisgargis en aquel punto; describió y enumeró los diferentes objetos encontrados en dicha localidad desde el verano de 1877, consistentes en medallas imperiales y consulares, piedras con cifras y letras grabadas en sus superficies, pondus romanos, barros saguntinos y otros varios acerca de los cuales emitieron su dictámen algunos socios, especialmente el Sr. Caballero Infante, que propuso se reproduzcan y acompañen a la presente memoria" (lám. XXII)⁽¹⁶⁾.

Una darrera nota sobre La Moleta apareix en les memòries d'aquella corresponents a l'any 1879:

“El mismo Sr. Ferrer en la sesión celebrada el 5 de diciembre presentó un mediano bronce de Sagunto, encontrado entre Mirambel y Forcall, añadiendo que en las que cree ruinas de Bisgargis han aparecido recientemente monedas de Clunia, Ilerda y Tárraco; algunas consulares de plata, varias tesseras y un camafeo con un busto en hueco, lo cual confirma la opinión emitida por dicho Socio acerca de la citada localidad”⁽¹⁷⁾.

Més endavant, en 1887, T. Llorente publica una extensa descripció del jaciment i de les troballes que s'hi feien, basada en les notícies proporcionades pel seu amic N. Ferrer i en la seua visita personal al lloc:

“Prolóngase La Moleta del Mas dels Frares de Norte a Mediodía; por esta parte sirve de foso el río Cantavieja, y por ambos lados los referidos barranquillos. Ciñe su explanada un gran escarpe de roca, convirtiéndola en fuerte ciudadela. Dale el acceso por Levante áspera senda de herradura; y debió tener en otros tiempos una calzada para la subida, pues en el punto de mejor ingreso, entre muros paralelos de sillaría, que forman aún portal, vense en la dura roca los surcos abiertos por las ruedas de los carruajes. La primera meseta está destinada al cultivo de cereales, y dice el masovero que aquella tierra no se cansa de dar trigo. Su color, grisiento y negruzco, difiere del de los campos contiguos, y al fijarnos en ella, vemos que, en lugar de fragmentos de roca, por todas partes está mezclada con menudos escombros, que acusan la mano del hombre.

Alfarería de todas clases, desde la más tosca hasta el más delicado barro saguntino, con grecas y meandros, y algunos fragmentos con marcas de fábrica; pedacitos de cristal, irisado por los siglos, clavos y otros objetos de hierro y bronce, escoria de las fraguas, menudos trozos de argamasa, que aún conserva la pintura, negra o roja, del revoque de las casas, y otros restos de construcciones o utensilios domésticos, cubren el suelo con tal abundancia, que, una vez vistos, no cabe dudar que toda la meseta estuvo cubierta de edificios. Hanse hallado monedas ibéricas y romanas, de familias, municipios y emperadores, teseras y camafeos y otros muchos objetos con caracteres evidentes de la cultura latina. Fuertes cimientos salen a flor de tierra en algunos puntos y dibujan el recinto de las casas; a la parte oriental de la meseta, corre una pared o zócalo de sillaría en una extensión de cuarenta metros (1) (= Conté desde la flor de tierra seis filas de sillarejos de un palmo o palmo y medio de largo, y medio palmo, o algo más, de ancho), indicio de algún templo u otro monumento público. La segunda meseta es una encubrada galería de rocas, vestida de maleza, que coronaban construcciones importantes, a juzgar por las ruinas que aún se encuentran, entre ellas, los cimientos de una torre cuadrada, de enormes sillares de piedra arenisca, traída de lejos...(2) (= Entre las monedas encontradas las hay de los emperadores Augusto, Claudio, Adriano, Claudio el Gótico, Probo, Constancio, Constantino, Arcadio y Honorio; coloniales de Tarraco, Sagunto, Bilbilis, Celsa, Ilerda, Ibera Julia, Caesar Augusta, Osicerda y Clunia; y de familias romanas, especialmente de las Cornelia y Postumia. También monedas ibéricas. Algunas de estas monedas las ha publicado la Sociedad Arqueológica Valenciana en su *Memoria* de 1878. Es notable la multitud de teseras encontradas, y la belleza de algunos camafeos”⁽¹⁸⁾.

Però el treball de major interès és el publicat per N. Ferrer en 1888, fruit de la seua visita a La Moleta onze anys després del descobriment, en el qual repassa detingudament les troballes fetes fins al moment:

“(…) Dentro de lo que podemos llamar fortaleza, descúbrense vestigios evidentes de la morada del hombre. Vasijas de todas formas y tamaños, rotas en mil fragmentos, sillares labrados, tejas planas, asperones circulares, huesos calcinados, trozos de tubería de plomo, cimientos de edificios, paredes pintadas, vidrios irisados, pedazos de bronce y hierro, maderas carbonizadas, escorias cobrizas, achas de piedra pulida y sin pulir, pucheretes de barro sin tornar, pondus romanos, broches metálicos y otros objetos, más o menos bien conservados y curiosos, y además monedas y camafeos (...)

Yo había encarecido mucho al Sr. Molinos que recogiera y guardara curiosamente cuantos objetos se hallasen, laboreando la tierra (...).

Ha seguido mi consejo el propietario de las ruínas (...) voy a enumerar los objetos encontrados, y de los que guardo copia auténtica.

Los clasificaré en cuatro grupos: *monedas, teseras, camafeos y objetos prehistóricos*.

Monedas. — Las monedas son de plata y de bronce. Pertenecen unas a las épocas primitivas del imperio romano, otras coloniales, algunas de diversas familias romanas; cierto número de ellas corresponden a los tiempos del bajo imperio, y la mayor parte se hallan/en buen estado de conservación. Las hay de Augusto, de Tiberio, de Claudio, de Adriano y Trajano, *medianos bronzes*; de Claudio gótico, Galieno, Probo, Constancio, Constantino, Arcadio y Honorio, *pequeños bronzes*. Entre las *coloniales*, hay una de *Ibera Julia* con dos barcos, otra de *Ilerda*, otra de *Sagunto*, otra de *Tarraco*, varias de *César Augusta*, otra de *Bibilis*, una de *Osicerda*, y otras, que no me atreví a clasificar, por borradas y desgastadas.

Entre las familias, se distingue una de plata, con cabeza de guerrero, cubierta de casco metálico, en el anverso, y en el reverso, una biga tirando una carroza, con esta inscripción al pié: AV. LENTVL.

Otra, de igual metal, con un barco y esta leyenda: III VIR R.P.S.; en el reverso, las águilas romanas y los estandartes de las legiones con esta inscripción: LEG. II.

Celtíberas, conté ocho, bien caracterizadas, algunas de *Celsa*.

Las *Teseras* son hermosas, muchas, bien conservadas y de distintas figuras geométricas. Las hay romboidales, circulares, ovales, semiovais, en forma de hoja de trébol, de piña, etc. Las inscripciones que ostentan ofrecen caracteres latinos la mayor parte; algunas, celtíberos.

Entre las primeras, he anotado las siguientes: a un lado GRATI, al otro VALERI; y respectivamente, GRANI y NERVA; NECR y EF; PAS y VIA; ADV y M; en otras, que sólo tienen inscrita una de las caras, SO; CTP; RVI; VAER; FVS. También reconocí varios trozos de barro saguntino, con las siguientes marcas de fábrica: PRI, AEL, Y, estrellas, radios, hojas y varios dibujos. Además, un broche o imperdible de bronce, de una forma artística y agradable, y dos cucharas de marfil, de mango muy largo y cilíndrico, terminando por un disco bastante aplanado y completamente circular; varios lacrimatorios de barro y de vidrio, éstos con vistosas irisaciones, algunos enteros, otros rotos, y todos de tamaño pequeño, parecidos a retortas pequeñas con cuello largo y estrecho.

Los *camafeos* encontrados son muchos, pero los que ahora guarda en su poder el Sr. Molinos ascienden a nueve; uno blanco de ágata, dos negros y siete rojos, todos en perfecto estado de conservación. El tamaño de todos ellos es pequeño; el mayor no pasa de las dimensiones de una peseta. Tienen perfectamente esculpidas varias figuras simbólicas, entre las que recuerdo dos delfines y un tridente agrupados a los lados de una columna, una cabeza de Minerva, dos guerreros de pié, un guerrero bailando delante de una ánfora, etc. Remito a usted copias exactas de todos ellos en cera, para que admire usted la perfección del dibujo y su buen estado de conservación...

Objetos prehistóricos. — En medio de estos restos y despojos de una civilización tan adelantada, aprecié dos, que corresponden a una época primitiva y que son típicos. Está representado el uno por una vasija de barro hecho a mano, y sin intervención del torno del alfarero: es una especie de *pucherete*, relleno en su mitad de una sustancia colorante. El otro es una acha de piedra pulida, un poco gastada por un extremo: la materia de que está formada pareciome diorita. No faltaban pedernales y alguna punta de flecha, pero de exiguas dimensiones y mal conservadas. Tales son los objetos encontrados y recogidos desde que usted y yo visitamos por última vez aquel misterioso lugar. La tierra cubre mucho más⁽¹⁹⁾.

Aquesta és la darrera publicació de N. Ferrer sobre La Moleta. A dotze anys del descobriment, els projectes d'excavació per part de la S.A.V. i de la publicació d'una memòria monogràfica no havien arribat a ser realitat. La inexistència d'una infraestructura mínima que possibilités els treballs arqueològics, el desinterés dels poders públics i l'excessiva llunyania del jaciment, havien pogut més que les bones intencions de N. Ferrer en els anys immediats als descobriment. Després vindria ja la dispersió dels

materials arqueològics de La Moleta donats per aquell a la S.A.V., l'abandó i l'oblit del que cal considerar com el gran descobriment arqueològic del segle XIX a terres castellonenques. Únicament els erudits seguiran recollint la notícia de les troballes, i també alguna peça coneguda d'especial interès.

Així, en 1892, E. Hübner publica un tésseera ovalada de pedra silícia que es trobava en poder del col·leccionista sevillà F. Caballero Infante, i que presentava la inscripció RE/LOL⁽²⁰⁾. El mateix any, J.A. Balbàs recull la notícia de les troballes arqueològiques de La Moleta:

“Cortés cree que (*Bisgargis* correspon) al Forcall, y nuevos descubrimientos confirman esta suposición; pues en estos últimos tiempos se han encontrado en la meseta de la *Masia de los Frailes*, junto al Forcall, muchas monedas ibéricas y romanas, tésseas, camafeos y otros restos que ponen de manifiesto la existencia de una antigua ciudad”⁽²¹⁾.

També per la mateixa època A. Chabret cita les ruïnes trobades prop d'El Forcall, les quals identifica amb l'antiga ciutat de *Bisgargis* seguint l'opinió ja generalitzada aleshores⁽²²⁾. En 1913, E. Albertini recull les troballes de La Moleta, publicades a les memòries de la S.A.V. i a l'obra de T. Llorente, ressaltant l'interès arqueològic del lloc i afegint la llavors recent notícia de la troballa d'alguns petits bronzes que conservava M. González Martí⁽²³⁾. Pocs anys després, en 1917, J. Senent cita La Moleta en un interessant article en el qual dóna a conèixer les pintures rupestres de Morella la Vella⁽²⁴⁾.

Per la mateixa època, C. Sarthou recull també aquestes troballes seguint les descripcions de T. Llorente:

“Ya en las últimas décadas del pasado siglo, en 1876, se hicieron importantes descubrimientos de antigüedades romanas en la Moleta del mas dels Frares. Ferrer y Julve, T. Llorente y algunos arqueólogos que la han visitado, opinan que allí debió asentarse alguna población romana, quizá *Bisgargis* de Ptolomeo. Entre los cimientos de un derruido portal, aparecen en la peña los surcos de una calzada. Aparecen infinidad de escombros, barros, objetos y antigüedades. De la primera meseta se han extraído barros saguntinos con grecas y marcas de fábrica, cristales, clavos, objetos de metal, argamasas con pinturas murales y utensilios domésticos, monedas ibéricas y romanas, tésseas, camafeos y otros objetos de la civilización latina. A flor de tierra asoman cimientos de edificaciones domésticas, y a poniente, un zócalo de sillería, restos de muro de más de 40 metros de longitud. La segunda meseta sostuvo, al parecer, importantes construcciones, en cuya acrópolis vense aún cimientos de una gran torre cuadrada construida con enormes sillares de piedra arenisca”⁽²⁵⁾.

També A. Sánchez Gozalbo, al seu treball de 1928 sobre els ponts gòtics de La Todolella i El Forcall, cita les ruïnes de La Moleta i les importants troballes que s'hi havien fet⁽²⁶⁾. En 1948, a la seua monumental obra sobre la història de Tortosa, E. Bayerri recull les inscripcions llatines trobades en una àmplia zona al voltant d'aquesta ciutat, incloent-hi una d'El Forcall i citant La Moleta com a lloc de procedència⁽²⁷⁾. Ja en 1952, M. González Martí cita la troballa de llosetes romboïdals de ceràmica de paviment en El Forcall⁽²⁸⁾. Aquest mateix any, M. Milian Boix cita les ruïnes romanes de La Moleta⁽²⁹⁾. Per últim, en 1956, D. Fletcher i J. Alcácer recullen al seu treball sobre l'arqueologia romana nostrada les notícies dels materials arqueològics trobats fins aleshores⁽³⁰⁾.

En aquesta època, potser que a la mateixa dècada dels anys cinquanta, cal situar unes excavacions fetes pel propietari dels terrenys, L. Molinos, a la zona NE de la terrassa, el major interès de les quals està en les notícies recollides sobre la troballa d'algunes sepultures d'inhumació. També M. Milian farà en aquells anys dues petites excavacions, una en aquesta mateixa zona, però ja prop del cingle, i l'altra a l'extrem oest de la terrassa, prop d'una bassa que hi ha encara.

I.3. Les primeres investigacions

L'any 1958 suposa la revalorització de l'interés arqueològic de La Moleta. Un grup de forcallans, encapçalats per P. Mampel, pare escolapi resident a Barcelona, i per J. Campos, aleshores secretari de l'ajuntament forcallà, va començar a plantejar-se la importància d'aquest oblidat jaciment arqueològic. Els seus esforços anaven dirigits cap a l'inici de les excavacions a La Moleta i la creació d'un museu local on recollir les troballes que hi aparegueren. A Barcelona, P. Mampel es va posar en contacte amb J. de Serra, aleshores Coordinador Tècnic de la Comisaria Provincial d'Excavacions Arqueològiques, a qui pogué mostrar part de la col·lecció de troballes fetes a La Moleta que guardava el seu propietari, L. Molinos⁽³¹⁾.

Informat de les característiques del jaciment i a la vista d'aquelles peces, J. de C. Serra va mostrar un gran interés per conèixer-lo personalment. Així, el dia 27 de setembre d'aquest any arribà a El Forcall acompanyat del seu ajudant M. Travesset. D'aquesta visita tenim un informe de J. de C. Serra dirigit a l'aleshores president de la Diputació de Castelló, C. Fabra, en el qual s'albira la impressió que el jaciment va causar a l'il·lustre arqueòleg menorquí, i del qual es va publicar només un resum al programa de festes de l'any 1966⁽³²⁾. J. de C. Serra tingué també l'oportunitat d'examinar personalment, bé que de manera superficial, la resta de la col·lecció arqueològica de la família Molinos, la totalitat de la qual descriu com segueix: catorze entalles, dotze de cornalina i àgata i dues de pasta vítria; prop de deu tèsseres amb inscripcions; vint monedes, amb una cronologia que va des dels denaris republicans a les monedes del Baix Imperi; un ungüentari de vidre, deformat pel foc, de forma esferoïdal, amb una petita ansa, i un lacrimatori, també de vidre, fragmentat, de forma allargada; un fragment d'un vaset de ceràmica sigil·lata i altres de llànties de ceràmica.

Aquest informe suposa una primera valoració seriosa del jaciment, dins el context arqueològic de la comarca, a la vegada que una crida a la prudència en el delicat tema de la seua identificació amb l'antiga ciutat de *Biscargis*. De la visita que el dia 28 de setembre de l'any 1958 van efectuar a La Moleta, acompanyats pel batlle i el secretari de l'ajuntament, J. de C. Serra fa una interessant relació:

“En realidad la plataforma de La Moleta es doble, una inferior y más reducida, en la que se han realizado la mayoría de los hallazgos que posee don Liborio Molinos, y que dada la naturaleza de los mismos, estimamos podría contener una necrópolis, aunque no pudimos comprobar hallazgos sepulcrales, a los que, de todas maneras, aludían informaciones proporcionadas por los actuales propietarios. La otra plataforma, superior en altura y extensión, contiene abundantes restos de muros (casi limitados, sin previa excavación, a las líneas de piedra que apenas sobresalen del suelo) y parece debe ser el emplazamiento de la ciudad. Estas dos plataformas se distinguen además por un hecho material de otro orden. La primera está dedicada desde hace muchos años a campos de labor y ha sido y es frecuentemente removida por el arado, bien que sólo en la capa extremadamente superficial a la que alcanzan las labores agrícolas, en tanto que la segunda no es objeto de cultivo, por lo menos desde hace luengos años, y resulta por tanto más intacta (...).

En la primera plataforma se descubren ya (como en las pendientes del cerro) gran cantidad de fragmentos de cerámica antigua ordinaria y fina, entre la que abundan los de *terra sigillata*. No se descubre allí resto alguno de muro excepto un grueso murallón de hormigón (al que se sobrepone un muro moderno de contención de tierras), más otra pared de la que quedan visibles unas pocas hiladas y que tiene la misma superposición. Ambas están orientadas en el sentido de las curvas de nivel y no nos quedó tiempo para excavar al pie de ellos para averiguar si estaban, como es probable, muy enterrados sus cimientos.

Más restos quedan visibles en la plataforma superior, bien que la torre a la que alude Ferrer no existe ya, por lo menos visible en la forma que él indica. Allí hay zonas en las que aflora la roca, pero otras en las que se descubren alineaciones de piedras que

señalan otras tantas paredes, que tienen todas las características de limitar habitaciones. El terreno está virgen de arado y en él crecen gran cantidad de arbustos y verdaderos árboles, junto con maleza abundante. Ello no impide se descubran gran cantidad de tuestos antiguos, en especial fragmentos de tégulas, que se encuentran por todas partes. Señalemos el hallazgo de dos fragmentos bien típicos de cerámica heleenística o campaniana, uno correspondiente a especies tardías que pueden fecharse a finales del siglo II antes de la Era, y el otro de especie más antigua, acaso del siglo III.

Practicamos una pequeña excavación de tanteo en un lugar en el que se percibía un ángulo formado por dos paredes, y vimos con satisfacción que el yacimiento arqueológico presentaba una potencia muy superior a la que a primera vista parecía tener. Ahondamos cerca de un metro sin alcanzar el pavimento de la habitación, debiendo suspender el trabajo por falta material de tiempo para proseguirlo (...) Debajo de una débil capa de tierra vegetal apareció una enorme cantidad de tégulas o tejas planas formando una capa de más de 30 cm. de grosor. Se trataba con toda probabilidad de la techumbre de una casa que al hundirse aquella formaba como es lógico la capa más alta del yacimiento. Cuando las tégulas empezaban a escasear apareció otra cerámica de tipo doméstico, fragmentos de dolium, una bella anfora de elegante perfil de la que aparecieron múltiples fragmentos y es posible que en la tierra queden los demás. Pero, hallazgo del máximo interés para el objeto de la prospección, se descubrieron adheridos al muro numerosos fragmentos de estucos de diversos colores, con predominio del rojo. Este hallazgo nos certifica de manera indudable, dos cosas de gran importancia: una riqueza de las habitaciones de la Moleta, que puede parangonarse, con las existentes en las grandes ciudades hispano-romanas, ya que lo común de las habitaciones de la época, excepto en los núcleos de importancia, es el simple enlucido de cal de las paredes; y segundo que el estado de conservación de estas paredes, y por lo tanto de las ruinas, es superior a la que podría presumirse de la simple inspección ocular. La forma como apareció la citada anforita hace igualmente presumir que los ajuares de las casas pueden ser interesantes y bien conservados⁽³³⁾.

J. de C. Serra manifesta també al seu informe la seua admiració per les peces de la col.lecció Molinos, particularment els camafeus i les tèsseres, sobre els quals diu:

“Observemos que en lugar alguno de la península conocemos colección tan crecida de estas interesantes piezas, de una sola procedencia. Ni siquiera Emporion, Tarragona o Mérida pueden parangonarse con la Moleta en este concepto. Y cabe esperar que en una excavación aparezcan muchas más, lo que va a permitir un estudio interesantísimo de tales objetos”.

Quant a les monedes afegeix:

“Todas han sido halladas en las labores agrícolas efectuadas en la Moleta por el Sr. Liborio Molinos y diligentemente recogidas por él. Las hay de plata y de bronce y su excepcional estado de conservación nos hace sospechar que otros ejemplares más defectuosos han sido negligidos, ya que entre aquellos los hay “de flor de cuño”, como se dice en la *argot* de los numismatas, y el resto figura igualmente entre los bien conservados. Dado que la proporción normal de éstos en los hallazgos suele ser pequeña, aquella sospecha es bastante fundada”.

Per últim, i referint-se a l'escassesa de ceràmica en aquesta col.lecció, conclou:

“Como acontece en tales colecciones lo que más escasea en ella es la cerámica, ya que reducida ésta a fragmentos, sin interés para el profano, raramente es recolectada y guardada”.

La descripció que de La Moleta fa J. de C. Serra no és massa exacta: l'altiplà inferior volta completament el cos superior, estenent-se cap al NE en una àmplia esplanada encara en conreu aleshores, on s'ha trobat la majoria de les peces de la col.lecció Molinos. No és segura l'existència d'una necròpolis en aquesta terrassa, ja que les troballes no són necessàriament de caràcter funerari; podria haver estat utilitzada, en efecte, com a zona d'enterraments en època tardo-romana o ja a l'Edat Mitjana, quan l'hàbitat podria haver-se reduït a l'altiplà superior. Resulta evident que la ciutat es va estendre per ambdós cossos, i si el superior no havia estat transformat en zona de conreu, degué ser precisament per la feblesa de la capa de terra que el cobria, com va demostrar el sondeig obert per E. Pla en 1960.

L'informe de J. de C. Serra acaba amb tres importants conclusions: en l'estat dels coneixements que aleshores es tenien sobre La Moleta era prematur atribuir-li amb seguretat un nom antic, cosa que requereix un testimoni epigràfic que ho documente; en qualsevol cas, resulta indubtable que es tracta de les restes d'una important ciutat. Les altres dues conclusions no han perdut actualitat: cal estudiar la forma d'emprendre unes extenses excavacions en La Moleta, arribant a un acord amb els propietaris i cercant les fonts de finançació necessàries, tant de corporacions oficials com d'entitats privades, i també ho és la creació d'un museu municipal que pugui albergar dignament els materials arqueològics procedents de les futures excavacions.

Després de la visita de J. de C. Serra, el seu ajudant M. Travesset va tornar en una altra ocasió a El Forcall. Seguint les seues indicacions, i moguts per uns incontenibles desitjos de començar els treballs arqueològics, un grup de forcallans encapçalat pel secretari de l'ajuntament, J. Campos, va iniciar unes excavacions a La Moleta cap a novembre del mateix any (lâm. XV). És de suposar que les inclemències del temps, i també un prudent advertiment de J. de C. Serra, amb les dificultats d'aconseguir una ràpida subvenció dels treballs, fèren que aquesta excavació furtiva no seguís endavant. Sobre aquestes excavacions, J. Campos diu:

(...) el resultado de las últimas excavaciones ha sido magnífico y esperanzador (...) Además de lo que ha podido indicar el Sr. Travesset Queraltó, tengo la satisfacción de añadir que, siguiendo siempre sus indicaciones, al día siguiente de haberse marchado y precisamente en el punto donde se han centrado las excavaciones (en el bancal de abajo), aparece un poblado compacto y geométricamente perfecto (...) En uno de los rincones de los distintos compartimentos, aparecieron un plato original, entero; otros rotos, de difícil composición; un tarro bonito, entero; un tazoncito casi entero precioso; un candel de cerámica, varios fragmentos de cerámica y una especie de anforita negra preciosa fragmentada, que estamos intentando reconstruir. El estuco abunda en todas las habitaciones e incluso de color verde, además del morado, amarillo y rojo"⁽³⁴⁾.

Bona part dels materials recuperats en aquesta excavació es conserva encara a l'Exposició Històrica local, llevat d'alguna peça millor conservada que degué passar a mans de particulars.

Paral·lelament, aleshores president de la Diputació Provincial, C. Fabra, havia començat a gestionar la realització d'excavacions a La Moleta amb el S.I.P. de la Diputació de València. Aquestes, programades en un principi per a l'abril de 1959, no es durien a terme fins a l'agost de l'any següent⁽³⁵⁾.

La primera campanya d'excavacions —i única fins ara— a La Moleta, sol·licitada i finançada per la Diputació Provincial de Castelló, fou dirigida per l'aleshores sots-director del S.I.P., E. Pla, i realitzada del 16 al 31 d'agost de 1960⁽³⁶⁾. Les referències concretes a l'excavació, amb tota la documentació del seu director, apareixen recollides fonamentalment al capítol III. En resum, el conjunt d'objectes trobats en aquesta permetia, segons E. Pla, situar a La Moleta una antiga població hispano-romana, amb una cronologia aproximada que podia anar des de finals de la República fins al segle IV de l'Era, assentada sobre una altra anterior d'època ibèrica, amb arrels en el Ferro I, l'auge de la qual pogué donar-se cap a mitjans del segle II a. E.

E. Pla pogué veure encara els materials arqueològics de les excavacions de 1958, conservats aleshores a l'ajuntament, i que consistien en una pedra rodona de molí, ceràmica comuna romana, una boca d'àmfora, la part superior d'una amforeta, una fusaiola, fragments d'estuc i dòlia, alguns pondera, fragments de ceràmica sigil·lata sudgal·lica, hispànica i clara, un d'ells amb un segell *C. Cali* (...), un morter amb abocador, fragments de llànties, un estil d'os i fragments informes de ferros i

bronzes⁽³⁷⁾. També pogué examinar algunes peces conservades en mans de particulars, singularment monedes, la majoria de les quals apareix recollida per F. Mateu; a banda d'aquestes, cita alguns fragments de sigil.lata itàlica i sudgal.lica, entre ells un amb un segell incomplet: *Her (...)*, que conservava M. Milian, i una téssera de pedra amb les inicials *L.P.M.* a l'anvers i el numeral *III* al revers.

Amb posterioritat a l'excavació de 1960, i els informes i notícies més directament relacionades amb ella, les referències bibliogràfiques a La Moleta han continuat pràcticament fins a l'actualitat. S. Bru, en 1963, recull algunes de les troballes fetes⁽³⁸⁾. M. Milian i Mestre, en 1967, cita les ruïnes i l'excavació a la seua síntesi sobre la comarca dels Ports⁽³⁹⁾. G. Martin, en 1968, dóna a conèixer una marca de TSI trobada a l'excavació de 1960⁽⁴⁰⁾. M. Gil-Mascarell, en 1971, adelanta un resum sobre els resultats d'aquesta excavació⁽⁴¹⁾. D. Fletcher, en 1972, publica un grafit ibèric sobre un fragment de TSH en què es pot llegir: (...) *r.a.ba.u.*, actualment conservat al Museu de Prehistòria de València⁽⁴²⁾. E. Pla, en 1973, fa un resum de les troballes arqueològiques del terme municipal del Forcall⁽⁴³⁾. T. Gimeno, en 1976, destaca la perduració de La Moleta fins a l'alt imperi⁽⁴⁴⁾. R. Enguix, en 1981, cita un fragment d'escorredor o formatgera trobat a l'excavació de 1960⁽⁴⁵⁾. M. Gil-Mascarell, també en 1981, recull la cita de E. Pla sobre la troballa en aquesta excavació de ceràmica excisa⁽⁴⁶⁾. D. Fletcher, en 1983, fa una nova síntesi arqueològica del jaciment⁽⁴⁷⁾, i, per últim, de nou M. Gil-Mascarell, ja en 1984, torna a incidir sobre els nivells més antics del jaciment⁽⁴⁸⁾.

II. DESCRIPCIÓ

La Moleta és una estreta formació tabular orientada N-S i cenyida per dos barrancs: El Barranc dels Llops a l'Oest i El Barranc de la Menadella a l'Est. Presenta dos bancs calcaris o cossos superposats, amb una cota màxima d'altura de 895 m. Les seues mides màximes aproximades són: 520 m. de llargària per 170 d'amplària, essent la seua superfície pròxima a les 6 ha. El cos superior està voltat íntegrament per l'inferior, formant un altiplà, les mides màximes del qual són aproximadament 360 m. de llargària per uns 60 m. d'amplària, amb una superfície aproximada d'1'2 ha. (làms. I i II). El cos inferior adopta d'aquesta manera la forma d'un ampli corredor que rodeja el superior i s'estén cap al N-NE configurant una extensa terrassa que davalla cap al SE, en una zona en què s'han acumulat grans dipòsits de materials aprofitats per a l'agricultura (làm. XIX, 1). Aquesta terrassa constitueix l'espai obert més ampli de tot el conjunt, amb unes mides màximes aproximades de 130 m. per 100 m. i una superfície entorn d'1'2 ha. (làm. III). L'accés al cos superior es fa pel seu extrem nord, des de la zona SW d'aquesta terrassa, essent difícilment accessible per la resta del seu perímetre. Quant al cos inferior, resulta accessible per la banda est a través d'un camí parcialment treballat en la roca, essent la resta cingles que constitueixen la seua millor defensa (làms. IV i V).

La calçada d'accés degué arribar a les proximitats de La Moleta seguint El Riu Cantavella, des del qual pujaria pel Barranc de la Menadella, fent un ample zig-zag pel seu vessant oriental, fins arribar a sota del cingle rocós per la seua banda SE, des d'on seguiria fins a la porta d'entrada, situada a la meitat del seu costat est, en un darrer tram del qual encara pot identificar-se el mur de contenció al llarg de 5'80 m. (làm. VI, 1). Al voltant d'aquesta calçada devia haver una zona de necròpolis, segons pot deduir-se de la notícia recollida per la bibliografia sobre la troballa a meitat pendent d'algunes urnes i carreus. Aquests darrers devien correspondre a un petit monument funerari, i encara es conserven amuntegats al mateix lloc on degué veure'ls N. Ferrer en 1876 (làm. XXIII). La seua localització ajuda a concretar el traçat de la via, a la vora de la

qual devia estar situat. Altres petits carreus de característiques semblants s'han trobat també per altres bancals del vessant est.

La calçada arriba a una porta de 2'25 m. de llum oberta entre dos trams de muralla (làm. VI, 2). La muralla es conserva en diversos trams d'aquesta banda de La Moleta, i presenta un parament prou regular fet de petits carreus, a excepció dels situats en els angles, que són de major tamany. A l'esquerra de la porta, en el sentit de l'accés, hi ha dos trams; el primer, des del mateix cantó de la porta, amida 8'20 m. de llargària, mentre que el segon, a 4'60 m. d'aquest, amida 11'20 m. (làm. VII, 1). A la dreta d'aquella hi ha un altre tram de 13'45 m. de llargària i 0'60 m. de grossària en el seu inici, que fa també el paper de mur de contenció del carrer d'entrada al recinte (làm. VII, 2). Més cap al Nord, la muralla torna a ser visible en un llarg tram recte de 26'50 m., al qual segueix un colze que se n'ix cap a l'exterior 1'90 m., i un darrer tram també recte de 8'70 m. (làm. VIII). Altres restes de possibles fortificacions són visibles en un pujant que hi ha a l'extrem NE de La Moleta, on poden veure's alguns forats de barrinades que indiquen el seu eixamplament posterior, i també en una escaleta que s'obre al cingle en la mateixa zona. La major part del traçat de la muralla, de la qual es conserva un total aproximat de 70 m., deu haver-se perdut amb el temps, si bé és cert que en llargs trams del perímetre rocós de La Moleta no devia ser necessària, donades les seues condicions defensives naturals, a més que bona part del recinte defensiu degué estar format per les parets posteriors de les cases situades damunt mateix de la cinglera.

Una vegada travessada la porta d'entrada al recinte murat, segueix un carrer en pendent que conserva algunes roderes en la roca (làm. IX), pujant el qual s'arriba a l'àmplia terrassa que s'obre a la zona N-NE de La Moleta; aquest carrer deixava a la seua dreta la muralla, i estava cenyit a l'esquerra per una altra paret encara visible en trossos, de la qual arranca alguna altra de transversal. L'àmplia terrassa de la zona N-NE apareix actualment dividida en quatre bancals que encara es treballaven l'any 1958. Fins a l'estiu de 1876 degué estar coberta en bona part per ruïnes, segons les notícies que ens dona la bibliografia; fins i tot després de la seua transformació per al conreu aquell mateix any restaren a la vista algunes construccions, sobretot a la seua banda nord. El marge superior del primer bancal, a la part baixa de la terrassa, s'assenta sobre una llarga paret d'uns 74 m. de longitud (làm. X, 1), ja citada per T. Llorente. En la seua fàbrica s'alternen dos tipus de parament antic; de Nord a Sud poden distingir-se tres trams diferents: el primer, de 24'90 m. de llargària, presenta un parament d'*opus caementicium*, amb una alçada màxima d'1'30 m. (làm. XI); a continuació, amb una llargària de 28'60 m., hi ha un segon tram d'*opus vittatum* que conserva encara una alçada màxima d'1'10 m. (làm. XII); el darrer tram torna a presentar el mateix parament d'*opus caementicium* amb una llargària de 15'80 m., i amb una alçada màxima de 2'20 m., amb la diferència que aquest presenta una notable esllavissada (làm. XIII). Per últim, i a 29'60 m. de l'extrem meridional d'aquesta llarga paret, es veuen els fonaments d'una altra feta amb grans carreus, de 13'70 m. de llargària, que es tanca cap a l'Est fent un angle (làm. X, 2).

A la zona nord d'aquesta terrassa i sobre la mateixa roca resulta encara visible una gran construcció rectangular, orientada E-W, les mides de la qual fan 15 m. de llargària per 5 m. d'amplària, amb parets de 60 cm. de grossària, fetes de petits carreus trabats amb morter, que conserven a la seua cara interior restes d'un enlluït, i que per la seua forma podria correspondre a una cisterna (làm. XIV, 1). Des de l'esplanada inferior, donada la inclinació de la superfície rocosa, l'hàbitat degué organitzar-se de manera esglaonada per tota la terrassa, on l'ocupació sembla molt intensa, com demostra l'existència de restes d'habitacions fins a l'extrem més elevat de la carena, molt

exposada al vent tramuntanal, i d'espais treballats a la roca en la seua vora NW, corresponents sens dubte a veritables "cases penjades" (lâm. XIV, 2). L'ocupació sembla igualment intensa en la resta del cos inferior, tant en el corredor oriental —en un punt del qual pot veure's una gran roca caiguda del cingle de l'altiplà superior, que conserva una gran mossa tallada a la seua part superior per al sosteniment d'una travessa de fusta— com en l'occidental.

L'altiplà superior, de menor superfície, presenta un fàcil accés pel seu extrem nord i —a excepció de la zona NE en què s'observa una certa pendent cap a l'Est— una superfície prou plana i regular però molt erosionada, com va demostrar el sondeig cap a la seua part central en 1960; amb tot, encara són visibles alguns monticles i alineacions de pedres que denoten una ocupació igualment intensa. Com ja assenyalaren J. de C. Serra i E. Pla, no es veuen vestigis de la torre citada per T. Llorente, els fonaments de la qual sembla que eren de pedra sorrenca, estranya per aquesta comarca. Finalment, per la seua banda oest, hi ha indicis de construccions parcialment tallades a la roca, entre les quals poden trobar-se fragments d'estuc pintat.

Quant a materials constructius, a les zones excavades abans de 1960, i també per parets i marges, hi ha nombroses pedres treballades i atobons; alguns dipòsits de terra fan pensar, d'altra banda, en l'existència de parets de tàpia.

Cal assenyalar, per últim, la presència de restes romanes en llocs pròxims a La Moleta, com El Mas de Sebastiana⁽⁴⁹⁾, situat al NW d'aquesta i sobre El Barranc dels Llops (lâm. III), en el camí d'accés al qual es va trobar fa pocs anys una inscripció llatina; la partida de Les Pedreres, on s'han trobat alguns fragments de tuberies ceràmiques, i Els Mombidados⁽⁵⁰⁾, on poden recollir-se alguns fragments de ceràmica romana. També prop de l'extrem NW de La Mola de Sant Marc, i en altres punts dispersos del seu vessant septentrional, es troben aïlladament alguns fragments de T S H que no deuen correspondre a llocs d'ocupació estable.

III. L'EXCAVACIÓ DE 1960

La redacció d'aquest capítol es basa en les notes recollides al diari d'excavacions, cedit amablement per E. Pla, i en l'estudi directe dels materials recuperats en aquestes. En la part referida a l'explicació del desenvolupament de l'excavació, he seguit les indicacions del seu director, conservant la distribució dels espais excavats i la terminologia emprada⁽⁵¹⁾. Els gràfics corresponents a aquesta part són reproduccions fidels dels croquis del diari, ja que malauradament avui dia —vint-i-sis anys després d'haver-se fet l'excavació— resulta bastant difícil contrastar qualsevol mida pel seu lamentable estat de conservació. Quant a l'inventari dels materials, he seguit una ordenació homogènia, distribuint-los per grups dins de cada capa⁽⁵²⁾. Finalment, i per necessitats lògiques d'espai, s'ha representat gràficament només una selecció —amb tot prou extensa— d'aquests.

A. SONDEIG I: es va obrir quasi a la part central de l'altiplà superior, delimitant un quadrat de 6 m. de costat i agafant com a referència per la banda nord una paret orientada NE-SW que resultava visible en superfície. Aquest espai inicial es va subdividir en quatre sectors de 3 x 3 m., que es van numerar de I al IV començant pel més oriental dels dos situats junt a la paret i en el sentit de les agulles del rellotge (fig. 3, 1).

A.1. Sector I: aparegué una capa de terra orgànica de color terrós-grisenc fosc amb abundoses arrels. A l'angle SW es va trobar prompte la roca, a uns 8-10 cm. de fondària. El mateix ocorregué en la resta del sector, llevat d'una franja situada a la

vora dels costats nord i est on l'estrat fèrtil abastava uns 40-45 cm. de fondària. La paret que delimitava la banda nord estava assentada sobre un rebliment, de manera que la seua base apareixia al mateix nivell que la part més alta del sòl rocós (fig. 3, 2).

MATERIALS

— ceràmica de pasta grollera

- 1) frag. de paret i vora lleugerament exvasada d'un recipient de boca estreta (fig. 8).
- 2) frag. de paret sense forma.

— ceràmica comuna

- 3) frag. de paret i vora recta amb el llavi girat i un cordó al coll (fig. 8).
- 4) frag. molt rodat de paret i vora recta, amb el llavi girat i el coll estrangulat; pot tractar-se d'una gerra del tipus Vegas 38 (fig. 8).
- 5) frag. de vora amb el llavi pla decorat a la rodeta; dm. aprox. boca: 24 cm.
- 6) frag. de vora exvasada (fig. 8).
- 7) frag. de paret i vora girada (fig. 8).
- 8) frag. de paret sense forma.

— àmfores

- 9) frag. molt rodat de paret i vora del tipus Dr. 2-4 (fig. 8).

— sigil.lata hispànica

- 10) petit frag. de vora.
- 11) petit frag. de vora, possiblement d'una forma 15/17 (fig. 8).

— vidre

- 12) frag. de paret i vora recta engrossida; transparent verdós (fig. 8).
- 13) frag. de paret sense forma; transparent irisat.

— metall

- 14) part d'una fibula de bronze amb xarnera corresponent a l'arc i el peu, decorada amb fines incisions longitudinals paral.leles (fig. 8 i lám. XX).
- 15) frag. informe de ferro.

A.2. Sector IV: a continuació es va excavar l'altre sector contigu a la paret de referència, en el qual també va florejar la roca immediatament, no trobant-se quasi materials. Però aquesta raó es va abandonar la banda sud de la paret, deixant-se sense excavar els sectors II i III.

A.3. Sector V: després es va procedir a la neteja d'una zona situada al Nord de la paret de referència, on es distingien algunes filades de pedres que podien formar les parets d'alguna construcció, a la qual es va denominar Sector V (fig. 3, 3). Davall d'una primera capa de terra orgànica d'uns 10 cm. de grossària, aparegué un estrat d'uns 20 cm. d'argila terrosa amb nombroses pedres semblants a les de les parets. Per sota d'aquest, i en una fina capa d'argila semblant d'uns 5 cm. de gruix assentada directament sobre la roca, aparegueren alguns escassos materials (fig. 4, 1). La paret meridional d'aquest departament (C), que era la que s'havia agafat com a referència a l'inici de l'excavació, tenia uns 60 cm. de grossària i estava feta amb un parament irregular de petits carreus travats amb morter. En completar l'excavació es vesqué que es tractava d'una habitació de planta quasi rectangular, d'uns 8'5 m. de llargària per 2'7 m. d'amplària, orientada cap a llevant, les parets nord i oest de la qual (A i B) es van delimitar únicament per la seua cara interna. Per la banda est, i a uns 5'5 m. de la paret B, es va trobar una altra paret molt desfeta i desplaçada per les arrels d'una carrasca (D), que semblava tancar l'estructura per aquest costat (lám. XVI, 1). A l'5 m. d'aquesta paret, i fent cantonada amb l'extrem oriental de la paret C, es veia l'arrancament d'una nova paret quasi desfeta (E) que no havia deixat senyal d'haver arribat a la paret A, l'extrem corresponent de la qual el formava un gran carreu. El pis de roca

apareixia anivellat per una capa de terra endurida, que en alguns punts semblava cuita. Entre els enderrocs aparegueren pocs fragments de teula. Els materials arqueològics es van trobar concentrats a l'únic nivell fèrtil, damunt mateix del pis de l'habitació, i entre ells destaca un bronze de l'emperador Vespasià aparegut prop de la paret A i a la banda de ponent.

MATERIALS

— ceràmica feta a mà

16) petit frag. de paret i vora recta (fig. 9).

— ceràmica de pasta grollera

17) petit frag. de paret i vora obliqua; dm. aproximat boca: 18 cm. (fig. 9).

18) frag. de paret i vora girada i engrossida (fig. 9).

19) frag. de paret i vora recta motlurada amb el coll estrangulat (fig. 9).

20) frag. de paret i base plana (fig. 9).

21) quatre frags. de paret i base plana.

22) tres frags. de paret sense forma.

— ceràmica comuna

23) frag. de paret i vora exvasada (fig. 9).

24) frag. de paret i vora amb el llavi pla i arrancament d'ansa (fig. 9).

25) frag. de paret i vora recta motlurada amb el llavi pla; podria tractar-se d'una gerra del tipus Vegas 38 (fig. 9).

26) frag. de paret i vora exvasada (fig. 10).

27) frag. de paret i vora recta motlurada amb el coll estrangulat (fig. 10).

28) frag. de paret i vora exvasada i motlurada, amb el llavi pla i el coll estrangulat (fig. 10).

29) frag. de paret i vora lleugerament exvasada amb arrancament d'ansa (fig. 10).

30) frag. de paret i vora recta amb arrancament d'ansa.

31) frag. de paret i vora girada; dm. boca: 48 cm. (fig. 10).

32) frag. de paret i vora obliqua amb el llavi quasi pla (fig. 10).

33) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi bífid (fig. 10).

34) frag. de paret i vora fumada d'un plat tipus Vegas 16; dm. aproximat boca: 14 cm. (fig. 10).

35) frag. de paret i vora engrossida.

36) base plana amb peu anular i arrancament de la paret (fig. 10).

37) frag. de paret i base amb peu anular i fons lleugerament còncau (fig. 11).

38) frag. de paret i base amb peu alt oblic.

39) frag. de base amb peu anular.

40) frag. de base amb peu anular baix.

41) set frags. de paret i base.

42) cinc frags. d'anses.

43) frag. de paret amb pitó.

44) frag. de paret sense forma decorat amb impressions còncaues.

45) petit frag. de paret amb decoració pentinada.

46) deu frags. de paret sense forma.

— àmfores

47) frag. de paret i vora; tipus Dr. 2-4 (fig. 11).

48) frag. de paret i vora; tipus Dr. 2-4 (fig. 11).

49) frag. d'ansa.

— campaniana b

50) frag. de paret sense forma.

— altres produccions de vernís negre

51) frag. de paret i vora; pot relacionar-se amb la sèrie 1281 de Morel (fig. 11).

— ceràmica d'engalba grisa

52) frag. de paret i base, molt rodut, de pasta negrosa i engalba fina i mat només a l'exterior (fig. 11).

53) quatre frags. de paret i ansa de semblants característiques.

— sigil.lata itàlica

54) frag. de paret i vora; forma Goud. 28 (fig. 11).

55) frag. de base amb peu alt; vernís només al fons interior; decoració a base de dos solcs concèntrics al fons interior; dm. aproximat: 14 cm. (fig. 11).

— sigil.lata hispànica

56) cinc frags. de paret i vora; forma 15/17 (fig. 12).

57) frag. de paret i vora; forma 15/17 (fig. 11).

58) frag. de paret i vora; forma 18; dm. boca: 22 cm. (fig. 12).

59) frag. de paret i vora; forma 8 (fig. 12).

60) frag. de paret i vora; forma 8 (fig. 12).

61) frag. de paret i vora; forma 37 (fig. 12).

62) frag. de paret i vora; forma 37 (fig. 12).

63) dos frags. de paret i vora d'una mateixa peça; forma 37; decoració consistent en una figura animal, de la qual es conserva el cap, voltada per bifoliacs, alternant amb dues línies verticals ondulades (fig. 12).

64) frag. de paret i vora; forma 29 (fig. 12).

65) frag. de paret i base amb peu anular de secció triangular (fig. 13).

66) frag. de paret i base amb peu anular baix de secció triangular (fig. 13).

67) frag. de paret i base amb peu anular de secció triangular (fig. 13).

68) frag. de paret i base amb peu anular baix de secció triangular; decoració consistent en una sèrie de dos cercles concèntrics, llis l'exterior i soguejat l'interior (fig. 13).

69) tres frags. de paret i base amb peu anular de secció triangular.

70) frag. molt rodat de paret; decoració formada per una sèrie de dos cercles concèntrics limitats per filets.

71) frag. de paret; decoració molt esborrada formada per dues sèries de dos cercles concèntrics.

72) frag. de paret; decoració formada per una sèrie de dos cercles concèntrics segmentats.

73) petit frag. de paret; decoració a base de línies verticals ondulades i bifoliats.

74) frag. de paret; decoració formada al registre superior per una sèrie de dos cercles concèntrics amb una roseta a l'interior, alternant amb motius verticals rematats a cada extrem per dos cercles concèntrics petits.

75) frag. de paret; decoració formada per una sèrie de cercles amb una roseta dins (fig. 13).

76) frag. molt rodat de paret d'una forma decorada.

77) frag. de paret d'una forma 27.

78) frag. de paret d'una forma 15/17.

79) tres frags. de paret sense forma.

— sense determinar

80) frag. de paret i vora (fig. 13).

— sigil.lata clara A

81) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23; dm. boca: 22 cm. (fig. 13).

82) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 13).

83) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 13).

84) frag. de paret i vora; forma Lamb. 3a - Hayes 14 (fig. 13).

85) frag. de peu i fons estriat d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23.

86) frag. de fons estriat, probablement d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23.

— ceràmica de parets fines

87) frag. de paret i vora; pasta beige una mica grollera (fig. 13).

88) dos frags. de la mateixa peça pertanyents a la paret i base; pasta vermella fosca i dura; engalbat del mateix color (fig. 13).

— metall

89) clau de ferro de secció quadrada i cap arrodonit i pla (fig. 14).

90) tres claus de ferro de les mateixes característiques.

91) clau de ferro de secció quadrada i cap engrossit quadrat (fig. 14).

92) clau de ferro en forma de L, de secció quadrada i cap arrodonit i gros.

93) dos claus de ferro rectes de les mateixes característiques.

94) clau de ferro de secció quadrada i cap en forma de T (fig. 14).

95) clau de ferro curt de secció quadrada i cap rodó (fig. 14).

96) clau de ferro de secció rectangular sense cap (fig. 14).

97) peça de ferro en forma de L, amb l'extrem superior foradat i el cos cilíndric, possiblement d'un pany (fig. 14 i làm. XX).

98) frag. de xapa de ferro recta, d'uns 8 mm. de gruix, corbada a la punta.

99) ganxo de ferro trencat.

100) fulla recta de ferro, d'uns 5 mm. de gruix i 1 cm. d'ample.

101) fulla de ferro de semblants característiques, corbada i apuntada en un dels seus extrems.

102) clau de ferro trencat en forma de L, de secció quadrada.

103) frag. de xapa de bronze d'uns 2 mm. de gruix.

104) frag. informe de xapa de bronze.

105) frag. de vareta de bronze de secció quadrada i uns 3 mm. de gruix.

— vidre

106) cinc frags. de paret sense forma; transparent.

— monedes

107) as de Vespasià⁽⁵³⁾:

A) cap de l'emperador a dreta; voltant: [—] VESPASIAN. AVG. [—] COS. III [—].

R) figura asseguda a l'esquerra; llegenda il·legible.

P: 11'45 gr. / M: 27'85 mm. / GC: 3'1 mm. / PE: 2 h. / C: BG / E: 71 / REF: BMC 554 ?

— diversos

108) fusaiola feta a torn (fig. 13).

109) fulleta de sílex amb alguns retocs a l'extrem proximal i al lateral dret (fig. 13).

110) frag. d'os sense forma.

111) dos ullals d'animal.

112) frag. de petxina.

113) allisador de pedra.

114) dos frags. de pis de terra cuita, de color taronja, amb la superfície cremada.

B. SONDEIG II: es va obrir a la zona nord de l'altiplà superior, al mateix lloc on J. de C. Serra havia fet un sondeig superficial dos anys abans (làm. XVI, 2). Es tractava d'un espai rectangular en el qual podien distingir-se dues zones parcialment excavades, i una sèrie de parets fent un estret corredor orientat E-W (fig. 5, 1). Dues d'aquestes parets (A i B) presentaven un sòcol tallat a la roca, sobre el qual s'alçava un parament de pedres irregulars (làm. XVII, 1 i 2). L'extrem oriental del corredor estava situat a uns 10 m. de la paret A, i venia delimitat cap al Nord per una paret (E) d'uns 2'5 m. de llargària. Podien distingir-se, d'aquesta manera, una entrada al corredor formada pels extrems orientals de les parets B i C, i una altra entrada a una habitació situada immediatament al Nord d'aquest, que apareixia delimitada per les parets E i F. Es va començar a treballar en la zona més occidental del corredor, delimitant un espai de 4'5 m. de llargària per 3'2 m. d'amplària que es va denominar Sector I (fig. 5, 2).

— **Capa I - 0 a 1 m.:** aparegué una primera capa de terra orgànica en la qual es van trobar fragments d'estuc pintat de roig, negre i groc, fragments de motlures de guix, abundoses restes de morter i escassos fragments de ceràmica comuna i sigil.lata. A uns 40 cm. de fondària aparegueren algunes bossades de teules trencades. A continuació s'estengué l'excavació d'aquest primer nivell uns 2'5 m. cap a l'Est, on abastava una fondària d'uns 10 cm., en una zona que es va denominar Sector II (fig. 5, 3). Per sota, i fins 1 m. de fondària, comptant sempre des de la cota més alta del conjunt, aparegueren també algunes bossades de teules trencades, abundosos fragments d'estuc pintat, escassos fragments de ceràmica comuna, dos fragments molt petits de sigil.lata i un altre de ceràmica de parets fines. A 1 m. de fondària aparegué una paret de pedres irregulars (C), paral·lela a la ja descoberta al Sud, fent un corredor de 1'30 m. d'amplària com a prolongació del tros ja visible a la banda oriental. Amb això es va anivellar

tota la zona que s'havia començat a excavar, unificant-se en un sol sondeig que prengué l'angle SW com a referència i amidava 2'5 m. d'amplària per uns 7 m. de llargària, i que es va denominar Sector I-II Sud.

MATERIALS

— ceràmica feta a mà

115) frag. de paret i vora recta (fig. 14).

— ceràmica de pasta grollera

116) frag. de paret sense forma.

— ceràmica ibèrica a torn

117) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat; decoració pintada molt perduda a base de franges i filets; presenta escòria de coure adherida a l'exterior (fig. 14).

118) frag. de paret i vora lleugerament exvasada amb el llavi motlurat (fig. 14).

119) frag. de paret i vora amb el llavi pla d'un plat; presenta dos forats de suspensió per sota del llavi, i decoració plàstica a base de cordons (fig. 14).

120) frag. de paret i vora exvasada (fig. 15).

121) frag. de paret i base amb fons còncav (fig. 15).

— ceràmica comuna romana

122) frag. de paret i vora de pasta grollera d'una safata; dm. aproximat: 38 cm. (fig. 15).

123) frag. de paret i vora d'una cassola de pàtina cendrosa, tipus Vegas 5 (fig. 15).

124) frag. de paret i base amb peu anular baix.

125) base completa plana amb arrancament de paret.

— sigil.lata itàlica

126) frag. de paret i vora; forma Goud. 27 (fig. 15).

127) frag. de paret sense forma.

— sigil.lata sugdàlica

128) frag. de paret i vora d'una forma Drag. 18/31 (fig. 15).

— sigil.lata hispànica

129) frag. de paret i vora; forma 37 (fig. 15).

130) frag. de paret decorat molt rodat; presenta dos registres separats per dos filets; al superior hi ha una sèrie de dos petits cercles concèntrics; a l'inferior, separant les metopes, dues sèries verticals de tres línies ondulades amb altra enmig de bifoliacis.

131) petit frag. de paret sense forma.

— ceràmica de parets fines

132) frag. de paret de pasta sorrenca, ataronjada, amb decoració a la barbotina.

— llànties

133) frag. d'orla i disc, separats per dos filets; vernís ataronjat.

— estuc pintat

134) quatre frags. pintats de roig.

135) frag. pintat de roig, fent dues zones separades per una estreta franja blanca.

136) dinou frags., tots, llevat de dos, de petit tamany, pintats fent dues franges de color blau i groc, separades per altra blanca més estreta, i una altra també groga.

137) cinc frags. pintats fent dues zones en roig i groc; sobre aquesta darrera una estreta franja negra i altres línies ondulades encreuades del mateix color.

138) frag. pintat de roig amb una estreta franja blanca.

139) frag. pintat de groc.

— motlures de guix

140) frag. fent un angle agut, amb una vora pintada de roig.

141) vuit frags. fent dos perfils (fig. 15).

— metall

142) frag. d'una vareta de ferro de secció quadrada.

— sense determinar

143) dos frags. d'un disc pla amb la vora motlurada, d'un material negre i fàcilment esmicolable semblant al carbó; dm.: 7 cm. (fig. 15 i lám. XX).

— **Capa II - 1 a 1'50 m.:** en aquesta capa no es va excavar ja la part interior de l'habitació existent al Nord del corredor. Aparegué terra solta amb alguns fragments de teula, abundants restes de sostre i fragments d'emblanquinat, motlures de guix i estuc pintat. Junta a la paret A i a una fondària irregular, entre 1-1'30 m., aparegué un banc adossat (lám. XVIII, 1). També, a una fondària aproximada d'1 m., va sortir a 4 m. d'aquesta mateixa paret, una altra (D) fent angle amb el corredor i paral·lela a una altra paret visible però que restava ja fora de l'excavació (F), situada a poc més 4 m. cap a l'Est. A la zona central del Sector I, i a 1'30-1'40 m. de fondària, es va trobar una gran taca de carbons. Junta a la paret A, a 2'25 m. de l'angle SW i a 1'10 m. de fondària, aparegué un pondus amb doble perforació i una aspa incisa a la seua cara superior (fig. 6, 1). A 1'10 m. de fondària, i a 1'40 m. de la mateixa paret A i 1'30 m. de la paret B, es va trobar un as ibèric d'*Illirta*. A 1'80 m. cap a l'Oest de l'angle format per les parets C i D, i a 1'30 m. de fondària, es trobaren uns quants fragments d'una mateixa peça de T S H forma 29 de gran qualitat. Per últim, cap al NE d'aquesta darrera troballa i aproximadament a 1 m. de la paret D i del tall septentrional del sondeig, aparegué a la mateixa fondària una tésseera numeral.

MATERIALS

— ceràmica feta a mà

144) frag. de paret i vora exvasada (fig. 16).

145) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla; dm. boca: 22 cm. (fig. 16).

— ceràmica de pasta grollera

146) frag. de paret i vora lleugerament exvasada (fig. 16).

147) frag. de paret i vora entrant amb el llavi engrossit, d'una forma amb perfil globular o ovoide (fig. 16).

148) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi engrossit (fig. 16).

149) frag. de paret i vora amb el llavi engrossit i girat, quasi pla; dm. boca: 30 cm. (fig. 16).

150) frag. de paret i vora amb el llavi girat (fig. 16).

— ceràmica ibèrica a torn

151) tres frags. de paret sense forma, un dels quals presenta l'empremta d'una estoreta.

152) frag. pertanyent al llavi quasi pla d'una gran gerra de cos globular o ovoide; pasta grollera (fig. 17).

153) frag. semblant, amb una petita inflexió que marca l'inici del llavi, més gruix (fig. 17).

154) frag. de paret i vora d'una gerra semblant, de pasta rogenca, amb el llavi engrossit i pla; dm. boca: 38 cm. (fig. 17).

155) seixanta frags. de paret de la mateixa peça.

156) frag. de paret d'un gran vas de cos globular o ovoide, amb decoració pintada, molt perduda, fent bandes i filets i una xarxa de línies paral·leles diagonals que s'entrecreuen (fig. 17).

157) frag. de paret amb decoració pintada a base de filets.

158) tres frags. de paret d'un plat amb decoració pintada a base de filets a l'interior i a l'exterior.

159) cent quaranta-tres frags. de paret sense forma ni decoració.

160) cinc frags. d'ansa.

161) frag. de paret pertanyent al coll.

162) frag. de paret i vora d'una pàtera (fig. 18).

163) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi girat d'un plat de petit tamany (fig. 18).

164) dos frags. de peu còncav d'un recipient de base alta, tal vegada una copa (fig. 18).

— **ceràmica comuna romana**

- 165) dos frags. de paret i vora exvasada amb el llavi bífid (fig. 18).
- 166) frag. de paret i vora entrant d'un recipient de boca estreta (fig. 18).
- 167) frag. de paret i vora d'una forma indeterminada.
- 168) frag. de llavi pla amb agafador, decorat a la rodeta en la seua superfície exterior, de pasta vermel·la fosca a l'exterior i gris-blavenca a l'interior, bescuitada, amb engalba marró.
- 169) base sencera amb peu anular i arrancament de paret; la superfície presenta una fina engalba rogenca (fig. 18).
- 170) frag. de paret i base plana.
- 171) frag. de paret i base amb peu anular.
- 172) frag. de paret i base amb fons còncav.
- 173) frag. de paret amb decoració a la rodeta i acanalada.

— **àmfores**

- 174) frag. de paret i vora amb la superfície cremada; pot tractar-se del tipus Dr. 2-4 (fig. 18).
- 175) dos frags. de paret, vora i ansa; pasta taronja i engalba beige a l'exterior; tipus Dr. 2-4 (fig. 19).
- 176) frag. de paret i vora; tipus Dr. 7-11; pasta blanquinosa (fig. 20).
- 177) piu cònic massís de pasta rogenca i superfície ataronjada; a la part superior presenta un grafit amb dos signes; podria pertànyer a un tipus Dr. 2-4 (fig. 20 i lám. XX).
- 178) frag. de paret amb l'arrancament de l'ansa.
- 179) dos frags. d'ansa.
- 180) vint-i-quatre frags. de paret sense forma de pastes diverses.

— **campaniana A**

- 181) frag. de paret sense forma.

— **campaniana B**

- 182) frag. de paret sense forma decorat amb dues acanaladures; el vernís és d'escassa qualitat, i la seua aplicació a l'interior és molt superficial.

— **ceràmica d'engalba grisa**

- 183) frag. de paret sense forma; pasta bescuitada, grisa a l'interior i taronja a l'exterior; engalba mat rogenca, inexistent a la part interior, d'escassa qualitat.

— **fonts amb vernís interior roig-pompejà**

- 184) petit frag. de paret i base plana, amb la superfície parcialment cremada.

— **sigil.lata itàlica**

- 185) frag. de paret; forma Goud. 27 (fig. 20).
- 186) petit frag. de paret i vora d'una forma Goud. 35 amb decoració a la rodeta (fig. 20).
- 187) sis frags. de paret; forma Goud. 27.
- 188) petit frag. de llavi sense forma.
- 189) frag. de paret sense forma.

— **sigil.lata sudgal.lica**

- 190) frag. de paret i vora d'una forma Drag. 18/31 (fig. 20).
- 191) frag. de paret d'una forma decorada, amb un ànec dins de dos cercles concèntrics, l'interior segmentat (fig. 20).
- 192) frag. de paret sense forma.

— **sigil.lata hispànica**

- 193) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 21).
- 194) frag. de paret i vora d'una forma 15/17 (fig. 21).
- 195) frag. de paret i vora d'una forma 18 (fig. 21).
- 196) dos petits frags. de vora d'una forma 15/17.
- 197) tres frags. de paret d'una mateixa peça forma 15/17.
- 198) nou frags. d'una mateixa peça forma 29 d'excel.lent qualitat; decoració formada per una primera franja de motius vegetals trifoliats entre dos filets, i un primer registre amb un cànid ocupant la metopa i dues sèries de tres línies ondulades amb altra de bifoliats enmig (fig. 21 i lám. XX).
- 199) frag. de paret i vora d'una forma 37 decorada amb tres cercles concèntrics i un punt central (fig. 21).

200) frag. de paret i vora d'una forma 37 decorada amb tres cercles concèntrics i un punt central (fig. 22).

201) frag. de paret i vora d'una forma 37 decorada amb una sèrie horitzontal de dos petits cercles concèntrics i un punt central (fig. 22).

202) frag. de paret i base amb peu anular de secció triangular.

203) frag. de paret d'una forma decorada, amb la decoració molt rodada.

204) frag. de paret d'una forma decorada, amb la decoració molt superficial i inidentificable.

205) frag. de paret d'una forma decorada amb un cercle.

206) frag. de paret d'una forma tancada, sense vernís a l'interior, tal vegada d'una forma 13.

207) tres frags. de paret sense forma.

— sigil.lata clara A

208) frag. de paret, tal vegada d'una forma Lamb. 3a - Hayes 14.

209) frag. de fons estriat, possiblement d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23.

— ceràmica de parets fines

210) frag. de paret i base plana; pasta grollera, rogenca, amb engalba taronja clar (fig. 22).

211) frag. de paret i base amb peu anular (fig. 22).

212) frag. de paret i base; pasta grisa i superfície ocre.

213) quatre frags. de paret i base plana de "closca d'ou".

214) frag. de paret de pasta ocre-grisenca amb decoració a la barbotina.

215) tres frags. de paret sense forma.

— estuc

216) tres frags. pintats de roig.

217) frag. pintat de roig amb una estreta franja blanca.

218) dos frags. pintats de roig amb una estreta franja negra.

219) frag. pintat de groc amb línies negres.

220) sis frags. sense decoració pintada.

— motlures de guix

221) frag. decorat amb una franja pintada de roig (fig. 22).

222) vuit frags. amb el mateix perfil, fent angle, amb dues franges pintades de roig (fig. 22).

223) dos petits frags. amb un mateix perfil, molt semblant al núm. 141 b (fig. 22).

— pedra

224) tèssera de pedra calcària i forma circular, amb les dues cares llises i restes de morter adherit; en una cara presenta incisa, amb una línia molt fina, la xifra XXV; a l'altra cara hi ha també algunes línies incises, però sense arribar a fer un signe determinat (fig. 23 i lám. XX).

225) frag. de pedra de molí, pertanyent a la vora de la solera; pedra volcànica; dm. aproximat: 40 cm. (fig. 23).

226) làmina de sílex amb senyals d'utilització (fig. 23).

227) dues tèsseres anepigrafes sobre pedra calcària, allisades, de forma oval.

— monedes

228) as d'*Iltirta*:

A) bust a dreta; davant dos dofins; darrere un altre.

B) genet a dreta amb palma al muscle; a sota: *i.l.ti.r.ta*.

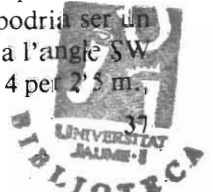
P: 12'80 gr. / M: 26'6 mm. / GC: 3'75 mm. / PE: 11 h. / C: AG / E: 100-80 a. E. ? / REF: VILLARONGA, 1979, 814.

— diversos

229) pondus quasi sencer, amb dos forats i una aspa incisa a la seua cara superior (fig. 23).

230) tres frags. de paret i base de vidre, un verd transparent i els altres dos blancs opacs.

— **Capa III —1'50 - 1'60 m.— Part Superior:** a partir d'1'50 m. de profunditat canviava la terra, que ara sortia grisenca i esponjosa, com verge, i que podria ser un reblliment per a l'anivellament del pis, car a 1'60 m. aparegué ja la roca a l'angle SW (lám. XVIII, 1). Aquesta capa s'excavà inicialment només en una zona de 4 per 2'5 m.

a la qual s'anomenà Part Superior, limitada a l'Est per la paret C i la seua prolongació cap al Sud. Junt a la paret B i a l'85 m. de la paret A aparegué, a l'55 m. de fondària, una base de T S I amb la marca *L. Gell*.

MATERIALS

— ceràmica feta a mà

- 231) frag. de paret amb un cordó aplicat.
- 232) frag. de paret amb la superfície allisada.

— ceràmica de pasta grollera

- 233) petit frag. de vora exvasada amb la superfície cremada.

— ceràmica ibèrica a torn

234) petit frag. de paret d'un plat decorat amb filets pintats a l'interior, possiblement de la mateixa peça que el núm. 158.

235) frag. de paret i vora d'una pàtera, decorada amb un filet pintat a la vora; dm. aproximat: 26 cm. (fig. 24).

— ceràmica comuna romana

- 236) frag. de paret i base.
- 237) frag. de paret, amb engalba marró rogenca a la superfície exterior.
- 238) quinze frags. de paret sense forma.

— àmfores

- 239) frag. d'ansa geminada de pasta rogenca i engalba beige.
- 240) frag. de paret pertanyent al coll, de pasta rogenca i engalba groguenca.
- 241) quatre frags. de paret de pasta groga.

— sigil.lata itàlica

- 242) frag. de paret i vora d'una copa; forma Goud. 42 (fig. 23).
- 243) frag. de paret i vora d'una copa; forma Goud. 18 (fig. 23).
- 244) base d'una copa; forma Goud. 28; presenta un segell sobre cartela rectangular que amida 4'5 / 10 mm., amb la marca *L. Gell(ius)* (fig. 24).
- 245) dos frags. de paret sense forma.

— sigil.lata hispànica

- 246) frag. de paret sense forma; presenta una coccio defectuosa.

— ceràmica de parets fines

- 247) frag. de paret i vora recta; pasta grollera negra; pot tractar-se d'una forma Mayet III (fig. 24).
- 248) dos frags. de paret i vora; presenta una franja amb decoració burilada; pot tractar-se d'una forma Mayet VIII (fig. 24).
- 249) frag. de paret i base; pasta taronja i engalba exterior del mateix color (fig. 24).
- 250) frag. de paret i base de "closca d'ou" (fig. 24).
- 251) frag. de paret i base; pasta groguenca i restes d'engalba vermell fosc lluent a l'exterior (fig. 24).
- 252) frag. de base plana; pasta ocre grollera.
- 253) frag. de paret; pasta beige.

— diversos

- 254) frag. d'estuc sense pintar.
- 255) pedreta trencada.

— **CAPA IV —Des d'l'60 m. — Part Superior:** per sota de la capa anterior aparegué un nivell de terra també grisa, però molt rica en carbó (fig. 6, 2), que s'assentava en bona part sobre la roca. Els materials ceràmics recuperats encara foren abundosos. En els llocs on la roca presentava alguna irregularitat, aparegué una argila groguenca d'aspecte natural i estèril.

MATERIALS

— ceràmica feta a mà

- 256) frag. de paret i vora recta amb la superfície allisada (fig. 24).
- 257) frag. de paret i vora exvasada amb la superfície allisada (fig. 25).
- 258) dos frags. de paret amb la superfície allisada.

— ceràmica de pasta grollera

- 259) frag. de paret corresponent a la panxa i arrancament del coll.

— ceràmica ibèrica a torn

- 260) dos frags. de paret corresponent a la carena, amb arrancament d'ansa, d'un petit recipient de cos globular i coll cònic.
- 261) frag. de paret corresponent a la carena.
- 262) quatre frags. de paret amb decoració pintada a base de bandes i filets.
- 263) dos frags. de paret sense forma ni decoració.

— ceràmica comuna romana

- 264) frag. de paret i vora amb el coll estrangulat, semblant al núm. 165 (fig. 25).
- 265) tres frags. de paret i base plana.
- 266) frag. de paret decorat a la rodeta i amb acanaladures.
- 267) disset frags. de paret sense forma ni decoració.

— àmfores

- 268) frag. d'ansa; pasta marró-rogenca i superfície groguenca.
- 269) frag. de paret; pasta roig fosc.
- 270) frag. de paret; pasta roig clar i superfície beige.
- 271) frag. de paret; pasta ataronjada i superfície groguenca.
- 272) frag. de paret; pasta beige-taronja.
- 273) frag. de paret; pasta groguenca.
- 274) frag. de paret en forma de disc; pasta beige.

— sigil.lata itàlica

- 275) dos frags. de paret i vora d'una mateixa copa; forma Goud. 27 (fig. 25).
- 276) frag. de paret i vora d'un plat; forma Haltern 2; pasta grisa i vernís marró; dm. boca: 24 cm. (fig. 25).
- 277) frag. de paret i base; presenta el fons extern sense envernissar; podria tractar-se d'un forma Goud. 18 (fig. 25).
- 278) frag. de fons decorat amb una acanaladura; presenta l'inici d'un segell.
- 279) frag. de fons decorat amb dos cercles acanalats concèntrics.
- 280) petit frag. de fons.
- 281) tres frags. de paret.

— sigil.lata sudgal.lica

- 282) frag. de paret, possiblement d'una forma Drag. 37.
- 283) petit frag. de paret.

— sigil.lata hispànica

- 284) frag. de paret i vora en forma d'ametla amb decoració burilada; forma 37 (fig. 25).
- 285) petit frag. de paret pertanyent a una forma decorada.

— metall

- 286) frag. informe de planxa de ferro.
- 287) frag. de clau amb part del cap, de ferro.
- 288) frag. informe de ferro.
- 289) tres claus de ferro molt desfets, dels quals dos tenen el cap arrodonit i pla.

— diversos

- 290) dues pedretes de forma arrodonida.
- 291) peça rectangular d'os, estreta i aplanada, amb dues perforacions als extrems, possiblement pertanyent a un penjoll (fig. 25).

— **Capcs III-IV —1'50 - 1'75 m.— Part Inferior:** la zona oriental del sondeig, denominada Part Inferior en aquesta capa, comprenia només el corredor, i allí aparegué un nivell únic que arribà fins a la roca, a 1'75 m. de fondària. A la línia de separació entre les dues parts, en la projecció cap al Sud de la paret D, aparegué una filada de pedres, per sota de la qual hi havia terra i cendra, que podria constituir un rastell d'entrada. En aquest punt, la paret B, tallada a la seua part inferior en la roca, presenta una esclatxa que fou reblida de pedres de manera prou desordenada. Una mica més cap a l'Est, en la mateixa paret i ja dins del corredor, aparegué una gran moosa rectangular tallada en la seua part superior, preparada possiblement per a sostenir una biga de fusta (lám. XVIII, 2). Els materials ceràmics encara van ser abundosos en aquesta capa.

MATERIALS

— ceràmica feta a mà

292) frag. de paret i base plana; superfície exterior allisada (fig. 25).

293) frag. de paret i base plana.

— ceràmica de pasta grollera

294) frag. de paret i vora exvasada (fig. 25).

295) frag. de paret i vora lleugerament exvasada amb el llavi pla; dm. aproximat boca: 32 cm. (fig. 26)

296) frag. de paret i vora recta, amb el llavi engrossit de secció triangular (fig. 26).

297) base i part inferior del cos, amb el fons lleugerament còncau (fig. 26).

298) vint-i-sis frags. de paret sense forma.

— ceràmica ibèrica a torn

299) frag. de paret i vora d'una pàtera carenada, amb la vora recta i el llavi engrossit (fig. 26).

300) frag. d'una petita pàtera semblant a l'anterior, amb peu anular baix (fig. 26).

301) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi de secció triangular (fig. 27).

302) frag. de paret i vora amb el llavi pla, amb decoració pintada a base de segments a la part superior del llavi i filets al coll (fig. 27).

303) frag. de llavi pla (fig. 27).

304) frag. de base amb fons còncau.

305) frag. de base amb el fons pla.

306) frag. d'ansa.

307) quatre frags. de paret amb decoració pintada a base de filets.

308) petit frag. de paret amb restes de decoració pintada.

309) frag. de paret de formatgera.

310) vuitanta-quatre frags. de paret sense forma ni decoració.

— ceràmica comuna romana

311) frag. de paret decorat a la rodeta i amb acanaladures, possiblement de la mateixa peça que els fragments núms. 173 i 266.

— àmfors

312) frag. de paret i vora amb el llavi trencat; pasta beige i engalba groguenca; podria tractar-se del tipus Dr. I C (fig. 27).

313) sis frags. de paret de les mateixes característiques.

314) cinc frags. de paret de les mateixes característiques, però amb la superfície interior roig clar.

315) vuit frags. de paret de característiques diverses.

— campaniana B

316) frag. de paret i vora d'una pàtera; vernís roig-amarronit d'escassa qualitat; forma Lamb. 7 - Morel 2286; dm. boca: 30 cm. (fig. 27).

— imitacions de vernís negre

317) frag. de paret i vora lleugerament exvasada amb el llavi arrodonit; pasta grisa; vernís negre lluent quasi perdut (fig. 27).

— sigil.lata itàlica

318) frag. de paret i vora d'una copa forma Goud. 27 (fig. 27).

- 319) frag. de paret i vora d'un plat forma Goud. 28 (fig. 27).
- 320) frag. de paret i vora d'un plat; pot tractar-se d'una forma Goud. 28; dm. boca: 28 cm. (fig. 28).
- 321) petit frag. de paret i vora; forma Goud. 34 (fig. 28).
- 322) frag. de paret i vora d'un bol forma Goud. 35 amb decoració burilada (fig. 28).
- 323) frag. de paret i vora d'una forma indeterminada (fig. 28).
- 324) frag. de base amb peu alt d'una forma decorada (fig. 28).
- 325) frag. de fons amb part d'un segell sobre cartela rectangular amb doble registre; les dues lletres inicials del segon registre podrien correspondre a *Ti* | — — — . (fig. 28).
- 326) tres frags. de paret pertanyents a una mateixa peça forma Goud. 27.
- 327) dos frags. de fons amb dues acanaladures concèntriques.
- 328) sis frags. de paret.

— **sigil.lata sudgal.lica**

- 329) frag. de paret i base, possiblement d'una forma decorada (fig. 28).

— **sigil.lata hispànica**

- 330) frag. de paret i vora d'una forma 15/17 (fig. 28).

— **ceràmica de parets fines**

- 331) frag. de paret i vora; pasta gris-negrosa i engalba ocre; forma Mayet II (fig. 28).
- 332) frag. de paret i vora; pasta taronja clar; forma Mayet II; podria tractar-se d'una imitació (fig. 29).
- 333) frag. de paret i vora engrossida; dm. boca aproximat: 10 cm. (fig. 29).
- 334) frag. de paret; pasta roig fosc i engalba negrosa; decoració burilada.
- 335) frag. de paret de "closca d'ou".

— **metall**

- 336) tres claus de ferro de secció quadrada i cap pla arrodonit.
- 337) petit clau de ferro en forma de L.
- 338) frag. de ferro de forma quadrada i secció rodona.
- 339) sis frags. de ferro sense forma.

— **estuc**

- 340) tres frags. pintats de roig fosc.
- 341) tres frags. sense pintar.

— **diversos**

- 342) petxina quasi sencera.
- 343) ullal trencat.

— **CAPA V - Per sota d'1'75 m.:** en determinats llocs on es pogué aprofundir en els intersticis de la roca per sota d'1'75 m. de fondària, aparegué la mateixa argila groguenca amb margues i escassos materials arqueològics.

MATERIALS

— **ceràmica comuna**

- 344) cinc frags. de paret.

— **pedra**

- 345) pedreta de riu.

— **metall**

- 346) trenta-vuit frags. informes de ferro.

C. SONDEIG III: es va obrir a l'altiplà inferior, a l'extrem NE del segon bancal de la gran terrassa que s'estén a l'extrem septentrional de La Moleta, no molt lluny de la zona excavada en 1958. Consistia en un quadre de 4 m. de costat, situat a escassa distància de la paret de ciment que serveix de base al marge del bancal, per on es supo-

sava que devien continuar les parets de les habitacions descobertes dos anys abans (lâm. III).

— **CAPA I - 0-0'25 m.:** terra orgànica amb nombrosos i petits fragments de ceràmica molt rodada.

MATERIALS

— ceràmica de pasta grollera

347) frag. de paret i vora exvasada (fig. 29).

348) frag. de paret i vora lleugerament exvasada amb el llavi engrossit.

— ceràmica ibèrica a torn

349) frag. de paret i vora girada amb el llavi pendent.

350) frag. de paret i vora girada amb el llavi motlurat.

351) petit frag. de paret amb decoració pintada a base de filets.

352) frag. de paret.

— ceràmica comuna romana

353) frag. de paret i vora exvasa amb el llavi pla i una acanaladura a la seua part interior; podria tractar-se d'una olla del tipus Vegas 1 A (fig. 29).

354) frag. de paret i vora exvasada d'un plat o font (fig. 29).

355) frag. de paret i vora exvasada d'un plat o font (fig. 29).

356) frag. de paret i vora exvasada d'un plat o font (fig. 29).

357) frag. de paret i vora d'una cassola del tipus Vegas 5, sense pàtina cendrosa.

358) frag. de paret i base quasi plana (fig. 29).

359) frag. de paret i base semblant.

360) dos frags. d'ansa.

— àmfores

361) frag. d'ansa de secció arrodonida; pasta rogenca, amb desgreixant negre, i engalba groguenca.

— sigil.lata itàlica

362) frag. de paret i vora amb el vernis quasi perdut; forma Haltern 2 (fig. 29).

363) frag. de paret, possiblement pertanyent al mateix tipus.

364) frag. de fons.

— sigil.lata sudgal.lica

365) frag. de base.

366) dos frags. de paret amb indicis de decoració.

367) tres frags. de paret.

— sigil.lata hispànica

368) frag. de paret i vora d'un bol forma 8 (fig. 29).

369) frag. de paret i vora amb el llavi en forma d'ametla, amb decoració burilada; forma 37 (fig. 29).

370) petit frag. de paret i vora d'una forma 37.

371) frag. de paret d'una forma 15/17.

372) frag. de paret; superfície interior sense envernissar; decoració a base de línies verticals ondulades.

373) frag. de paret decorat amb línies verticals ondulades.

374) petit frag. de paret amb indicis de decoració.

375) petit frag. de base.

376) petit frag. de base amb indicis de grafit.

377) petit frag. de paret en forma de fitxa arrodonida.

378) frag. de paret.

— sigil.lata clara A

379) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 29).

380) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 30).

381) frag. de paret i base; forma Lamb. 10 A - Hayes 23.

382) dos frags. de base.

383) dos frags. de paret.

— metall

384) clau de ferro de secció quadrada i cap pla i arrodonit (fig. 30).

385) frag. de clau de ferro de secció quadrada.

· — **CAPA II - 0'25-0'60 m.:** a uns 50 cm. de fondària es va trobar una paret orientada E-W, quasi paral·lela al costat nord del sondeig. La terra aparegué uniforme i sense pedres, tractant-se d'un reblit per a fer el bancal. Els materials trobats foren escassos en comparació amb el volum de terra estreta, i estaven igualment molt rodats.

MATERIALS

— ceràmica de pasta grollera

386) frag. de paret i vora girada amb el llavi engrossit.

— ceràmica ibèrica a torn

387) frag. de paret i vora plana d'un petit kálathos (fig. 30).

388) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat (fig. 30).

389) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi engrossit.

390) frag. de paret i vora recta.

391) frag. de paret i base amb peu anular.

392) frag. de paret i vora amb peu anular baix.

393) dos frags. d'ansa.

394) quinze frags. de paret.

— àmfores

395) frag. de paret de pasta sèpia i engalba groguenca.

— morter

396) frag. de vora plana; pasta negrosa, amb desgreixant negre, i engalba ataronjada.

— sigil.lata itàlica

397) petit frag. de paret i vora amb el llavi trencat; forma Haltern 2.

398) frag. de base amb el peu trencat; decoració a base de dues acanaladures concèntriques al fons interior.

399) frag. de fons.

— sigil.lata sudgal·lica

400) dos frags. de paret, un dels quals presenta l'inici d'un grafit.

— sigil.lata hispànica

401) frag. de paret i vora; forma 15/17 (fig. 30).

402) frag. de paret i vora; forma 15/17 (fig. 30).

403) frag. de paret i vora amb el llavi trencat.

404) frag. de llavi girat; forma 36.

405) tres frags. de paret i base amb indicis d'un grafit.

406) cinc petits frags. molt rodats de paret amb restes de decoració a base de cercles concèntrics i sèries de bifoliats.

407) vuit frags. de paret.

— sigil.lata clara A

408) frag. de paret i vora; forma Lamb. 1 - Hayes 8 (fig. 30).

409) frag. de paret i vora; forma Lamb. 8 - Hayes 17 (fig. 30).

410) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 30).

411) frag. de paret i vora; forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 30).

412) frag. de paret i vora amb el llavi pla; forma Lamb. 23 - Hayes 6; dm. aproximat boca: 26 cm. (fig. 30).

413) frag. de paret i vora; podria tractar-se d'una forma Lamb. 9 a - Hayes 27.

414) set frags. de paret.

— sigil.lata clara C

415) dos frags. de paret.

— **ceràmica moderna**

416) dos petits frags. de paret amb vernís verd i marró, respectivament.

— **metall**

417) frag. informe d'una planxa de ferro.

418) frag. de clau de ferro, de secció quadrada i cap pla arrodonit.

419) frag. d'una vareta de ferro de secció quadrada, amb un extrem aplanat.

420) frag. d'una vareta de ferro de secció quadrada.

— **CAPA III - 0'60-0'80 m.:** la terra seguia apareixent amb les mateixes característiques, però més solta i amb major nombre de materials ceràmics.

MATERIALS

— **ceràmica feta a mà**

421) frag. de paret.

— **ceràmica de pasta grollera**

422) dos frags. de paret.

— **ceràmica comuna romana**

423) frag. de paret i vora exvasada amb un solc acanalat a la banda inferior externa del llavi (fig. 30).

424) frag. de paret i vora exvasada d'un plat o font (fig. 30).

425) frag. d'ansa.

426) seixanta-sis frags. de paret molt rodats en la seua majoria.

— **àmfores**

427) quatre frags. de paret; pasta taronja i engalba groguenca.

428) frag. de paret pertanyent al muscle; pasta rogenca.

— **sigil.lata itàlica**

429) frag. de base amb el peu trencat; decoració a base de tres acanaladures concèntriques en el fons interior; presenta un segell *in planta pedis*, les mides del qual fan 5/22 mm., amb la marca *Cn. Atei* (fig. 30).

— **sigil.lata hispànica**

430) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 30).

431) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 30).

432) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 31).

433) frag. de llavi d'una forma 36 (fig. 31).

434) frag. de paret i vora d'una forma 37; decoració a base de cercles (fig. 31).

435) frag. de paret decorat amb motius vegetals i línies ondulades, possiblement d'una forma 30.

436) frag. de paret decorat amb cercles concèntrics d'una forma 37.

437) frag. de paret decorat amb cercles concèntrics.

438) frag. de paret decorat amb sèries verticals de línies ondulades i bifoliats.

439) frag. de paret decorat amb tres cercles concèntrics, l'exterior segmentat.

440) frag. de paret i base.

441) nou frags. de paret.

— **sigil.lata clara A**

442) frag. de paret i vora, possiblement d'una forma Lamb. 7 - Hayes 7 (fig. 31).

443) frag. de vora d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23.

444) frag. de base amb el peu trencat; decoració a base de dues acanaladures concèntriques en el fons intern.

445) sis frags. de paret.

— **sigil.lata clara C**

446) petit frag. de paret i vora d'una forma Lamb. 40 - Hayes 50 (fig. 31).

447) petit frag. de paret.

— **diversos**

448) petit frag. d'estuc.

- 449) dos frags. d'os.
- 450) petit frag. de vidre transparent.

— **CAPA IV - 0'80-1 m.:** la terra seguia apareixent amb característiques semblants. La paret presentava en la seua meitat est una obertura d'1'50 m. aproximadament, corresponent possiblement a una porta (fig. 7, 1 i làm. XIX, 2). La ceràmica era abundosa, però no així la teula, de la qual es van trobar escassos fragments.

MATERIALS

— ceràmica de pasta grollera

- 451) frag. de paret.

— ceràmica ibèrica a torn

- 452) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat i arrancament d'ansa (fig. 31).
- 453) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat (fig. 31).
- 454) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla (fig. 32).
- 455) dos frags. de paret i vora amb el llavi girat, trencat, amb restes de decoració pintada a l'exterior.
- 456) cinc fragments de base.
- 457) set fragments d'ansa.
- 458) dos frags. de paret, amb restes de pintura a l'exterior.
- 459) cent setze frags. de paret sense forma.

— ceràmica comuna romana

- 460) frag. de paret i vora amb el llavi pla (fig. 31).
- 461) frag. de paret i vora molt exvasada, amb dues acanaladures a la part inferior externa del llavi (fig. 31).
- 462) frag. de paret i vora exvasada; podria tractar-se d'una gerra del tipus Vegas 40 (fig. 32).
- 463) frag. de paret i vora exvasada d'una olla del tipus Vegas 1 (fig. 32).
- 464) frag. de paret i vora recta amb el llavi engrossit de secció triangular (fig. 32).
- 465) frag. de paret i vora lleugerament exvasada (fig. 32).
- 466) frag. de paret i vora d'un bol; dm. aproximat boca: 10 cm. (fig. 32).
- 467) frag. de paret i vora d'un plat o font (fig. 32).
- 468) quatre frags. de paret.

— àmfors

- 469) frag. de paret i vora, molt rodat; pasta taronja i engalba groguenca; tipus Dr. 7-11 (fig. 32).
- 470) frag. de paret pertanyent al muscle; pasta rogenca grollera i engalba groguenca.
- 471) cinc frags. de paret de característiques semblants.
- 472) dos frags. de paret, un pertanyent a la part del muscle, de característiques semblants, però amb la pasta més depurada.
- 473) set frags. de paret de pasta rogenca.

— morter

- 474) frag. de paret i vora engrossida i plana; tipus Vegas 7 (fig. 32).

— ceràmica d'engalba grisa

- 475) frag. de paret; pasta marró-grisenca i engalba mat, fina, mig perduda, d'escassa qualitat.

— sigil.lata itàlica

- 476) frag. de paret i base, amb dues acanaladures concèntriques al fons interior; pasta beige i vernís marró fosc, fi i lluent (fig. 33).

— sigil.lata sudgal.lica

- 477) mitja base amb una ampla acanaladura al fons interior; presenta part d'un segell rectangular, les mides aproximades del qual són: 4/16 mm.; es conserven dues lletres i mitja que podrien correspondre a la marca: [M]ommo (fig. 33).
- 478) frag. de peu.
- 479) petit frag. de paret amb indicis de decoració.
- 480) frag. de paret.

481) frag. de paret amb vernís de tonalitats groguenques; podria tractar-se de sigil.lata *marmorata*.

— **sigil.lata hispànica**

- 482) frag. de paret i vora d'una forma 2 (fig. 33).
483) frag. de paret i vora d'una forma 15/17 (fig. 33).
484) dos frags. de paret i vora d'una forma 15/17 (fig. 33).
485) frag. de paret i vora d'una forma 15/17 (fig. 33).
486) frag. de paret i vora d'una forma 15/17.
487) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 33).
488) frag. de paret i vora d'una forma 8 sense vernís a l'interior (fig. 33).
489) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 33).
490) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 33).
491) frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 34).
492) frag. de paret i vora d'una forma 27 (fig. 34).
493) frag. de paret i vora d'una forma 37 (fig. 34).
494) frag. de paret i vora d'una forma 37; dm. boca: 24 cm. (fig. 34).
495) frag. de paret i vora d'una forma 37 (fig. 34).
496) frag. de paret d'una forma 15/17; presenta grafit en ambdues cares; a l'exterior una creu, i a l'interior dues lletres incompletes (fig. 34).
497) frag. de base amb el peu trencat; a l'exterior presenta un grafit incomplet en llatí amb la terminació: ——]ni (fig. 34).
498) frag. de paret d'una forma 15/17.
499) frag. de paret d'una forma 15/17.
500) frag. molt rodat de paret i base.
501) frag. de paret i base (fig. 34).
502) frag. de paret i base amb el peu trencat.
503) frag. de paret d'una forma decorada; presenta part dels dos registres, separats per dos filets; motius molt esborrats entre els quals poden distingir-se cercles dentats i altres motius verticals.
504) petit frag. de paret d'una forma decorada, amb dos filets i sèries verticals de bifoliats.
505) petit frag. de paret d'una forma decorada, amb dos cercles concèntrics, l'exterior segmentat, i un motiu central irreconeixible.
506) frag. de paret d'una forma decorada, amb la part davantera d'un animal de la qual es distingeix una pota.
507) vint-i-dos frags. de paret.

— **sigil.lata clara A**

- 508) frag. de paret i vora, amb el peu, d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 35).
509) frag. de paret i vora d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 35).
510) frag. de paret i vora d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 34).
511) frag. de paret i base d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23.
512) frag. de paret i base d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23.
513) frag. de paret i base d'una forma Lamb. 10 - Hayes 23.
514) frag. de paret i vora d'una forma Lamb. 9 a - Hayes 27 (fig. 34).
515) catorze frags. de paret.

— **sigil.lata clara C**

- 516) frag. de paret i vora d'una forma Lamb. 40 - Hayes 50; dm. aproximat boca: 34 cm. (fig. 34).

— **ceràmica de parets fines**

- 517) frag. de paret i vora amb el llavi girat; pasta grisa i superfície ataronjada (fig. 34).
518) frag. de paret de "closca d'ou".

— **metall**

- 519) clau de ferro de secció quadrada i cap pla arrodonit (fig. 35).
520) clau de ferro de característiques semblants, però amb el cap trencat (fig. 35).

— **diversos**

- 521) tésseera anepígrafa de pedra calcària (fig. 35).
522) frag. de paret de vidre verd transparent, estriat a l'exterior.
523) frag. de paret de vidre transparent.

- 524) dos frags. d'os treballat.
- 525) ullal d'animal.
- 526) punta de banya.

— **CAPA V - 1-1'10 m.:** terra groguenca molt tova, amb prou grava i algunes pedres que eren més abundoses cap al fons, com fent un reblit. La ceràmica seguia essent abundosa. L'alçada total de la paret era d'uns 50 m.

MATERIALS

— ceràmica de pasta grollera

- 527) frag. de paret i vora recta (fig. 35).
- 528) frag. de paret i vora exvasada (fig. 35).
- 529) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pendent.
- 530) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi engrossit de secció triangular.
- 531) frag. de paret i vora exvasada.
- 532) dos frags. de paret i base plana.
- 533) vint-i-un frags. de paret.

— ceràmica ibèrica a torn

- 534) frag. de paret i vora d'una pàtera (fig. 36).
- 535) frag. de paret i vora d'una pàtera amb un filet pintat a l'interior (fig. 36).
- 536) quinze frags. de paret i vora de pàtera.
- 537) frag. de paret i vora amb el llavi pla d'un kàlathos (fig. 36).
- 538) quatre frags. de paret i vora amb el llavi pla de kàlathos.
- 539) frag. de paret i vora lleugerament exvasada; decoració pintada fent quatre filets a l'interior (fig. 36).
- 540) frag. de paret i vora semblant, amb decoració pintada a l'interior fent filets.
- 541) frag. de paret i vora semblant, amb decoració pintada a l'interior fent bandes i filets i pinzellades a la vora.
- 542) frag. de paret i vora semblant sense decoració pintada.
- 543) frag. de paret i vora lleugerament exvasada, amb decoració pintada a l'interior fent filets (fig. 36).
- 544) frag. de paret i vora còncava (fig. 36).
- 545) frag. de paret i vora còncava, amb el llavi pla i el coll estrangulat (fig. 36).
- 546) frag. de paret i vora còncava amb el llavi girat (fig. 37).
- 547) frag. de paret i vora amb el llavi engrossit i pla d'una gran gerra de cos globular o ovoide; dm. boca: 23 cm. (fig. 37).
- 548) frag. de paret i vora amb "perfil d'ànec" i un filet pintat a sota del llavi; dm. boca: 28 cm. (fig. 37).
- 549) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat (fig. 37).
- 550) quatre frags. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat.
- 551) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi bifid (fig. 37).
- 552) frag. de paret i vora lleugerament exvasada d'un petit recipient.
- 553) frag. de paret i vora engrossida de boca tancada.
- 554) frag. de llavi girat.
- 555) tretze frags. de paret i base amb peu anular.
- 556) frag. de paret i base plana.
- 557) frag. de paret i base amb el fons còncav.
- 558) frag. de fons.
- 559) frag. de paret amb l'arrancament d'una ansa geminada.
- 560) tres frags. d'ansa.
- 561) set frags. de paret amb decoració pintada fent bandes, filets i línies transversals.
- 562) vint frags. de paret amb restes de decoració pintada, majoritàriament fent filets.
- 563) tretze frags. de paret amb restes de decoració pintada.
- 564) frag. de paret amb engal·ba rogenca a l'interior.
- 565) dos-cents noranta-tres frags. de paret.

— ceràmica comuna romana

- 566) frag. de paret i vora d'un plat o tapadora de vora fumada, amb dues acanaladures a la part interna del llavi; dm. boca: 28 cm.; forma Vegas 16 (fig. 37).

— **àmfores**

- 567) frag. d'ansa de secció arrodonida; pasta rogenca, amb desgreixant negre, i engalba groguenca.
- 568) dos frags. de paret de pasta rogenca i engalba groguenca.
- 569) frag. de paret de pasta beige i engalba groguenca.
- 570) frag. de paret de pasta marró-grisenca i engalba beige.
- 571) frag. de paret de pasta groguenca.

— **campaniana A**

- 572) frag. de paret i vora d'una pàtera forma Lamb. 5 - Morel 2252; pasta marró-rogenca i vernís poc lluent, verdós a l'exterior; dm. aproximat boca: 32 cm. (fig. 37).
- 573) frag. de base amb peu anular de característiques semblants; presenta dues acanaladures concèntriques al fons interior.
- 574) petit frag. de llavi girat, potser d'una forma Lamb. 36.
- 575) tres frags. de paret sense forma.

— **campaniana B**

- 576) frag. de paret i vora d'una pàtera forma Lamb. 5 - Morel 2252 (fig. 37).
- 577) frag. de fons pla, amb dues acanaladures concèntriques a l'interior.

— **sigil.lata itàlica**

- 578) petit frag. de paret.

— **sigil.lata hispànica**

- 579) petit frag. de paret i vora d'una forma 15/17 (fig. 37).
- 580) petit frag. de paret i vora d'una forma 8 (fig. 37).
- 581) frag. de paret i vora d'una forma 37 (fig. 37).
- 582) frag. de paret i vora d'una forma 37 (fig. 37).
- 583) frag. de paret d'una forma 27.
- 584) frag. de paret i base amb el peu trencat i una acanaladura al fons interior.
- 585) frag. molt rodat d'una forma decorada amb una sèrie vertical de bifoliats entre altres dues d'anells, i un cercle segmentat amb una fulla en forma de cor a l'interior.
- 586) quadre frags. molt rodats de paret amb restes de decoració.
- 587) vuit petits frags. de paret.

— **sigil.lata clara A**

- 588) frag. de paret i vora d'una forma Lamb. 10 A - Hayes 23 (fig. 38).
- 589) tres frags. de paret i base, forma Lamb. 10 A - Hayes 23.
- 590) frag. de fons.
- 591) frag. de paret.

— **ceràmica de parets fines**

- 592) frag. de paret i vora d'un gobelet; pasta grisa i grollera i engalba beige; forma Mayet II (fig. 38).

— **diversos**

- 593) estil d'os trencat pels dos extrems (fig. 38).
- 594) petit frag. d'os sense forma.
- 595) petit resquill de sílex rogenç amb alguns retocs (fig. 38).
- 596) dos frags. de paret de vidre transparent.

— **CAPA VI - 1'10-1'30 m.:** seguia apareixent la mateixa terra amb pedres, en ocasions de gran tamany. El material ceràmic era més escàs.

MATERIALS

— **ceràmica feta a mà**

- 597) frag. de base amb peu anular i superfície allisada (fig. 38).

— **ceràmica de pasta grollera**

- 598) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla; engalba granat, fina (fig. 39).
- 599) frag. de base plana.

- 600) frag. de paret amb un cordó decorat amb impressions digitals.
 601) tretze frags. de paret.

— **ceràmica ibèrica a torn**

- 602) frag. de paret i vora d'un kàlathos amb decoració pintada, consistent en una banda a la paret del cos i un filet i altres motius esborrats a la part superior del llavi; dm. boca: 42 cm. (fig. 38).
 603) frag. de paret i vora d'una gran pàtera amb decoració pintada a l'exterior, consistent en bandes i filets a la paret del cos i una franja horitzontal de dents de llop sobre la vora; dm. boca: 38 cm. (fig. 38).
 604) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat (fig. 38).
 605) frag. de paret i vora amb decoració pintada a l'interior fent bandes i filets, un zig-zag i cercles concèntrics (fig. 39).
 606) dotze frags. de paret i vora de pàtera, un dels quals presenta decoració pintada fent un filet a la banda exterior de la vora.
 607) deu frags. de paret i vora amb el llavi motlurat amb "perfil d'ànec", un dels quals presenta decoració pintada al coll fent un filet.
 608) dos frags. de paret i vora exvasada.
 609) dos frags. de paret i vora amb el llavi pla de kàlathos, amb decoració pintada molt perduda al llavi.
 610) tres frags. de paret i vora amb la vora engrossida de perfil triangular.
 611) dos frags. de paret i vora recta amb el llavi girat, amb un solc acanalat al muscle.
 612) quatre frags. de paret i vora lleugerament exvasada de petits recipients, amb restes de decoració pintada a l'interior.
 613) tres frags. de paret i vora exvasada amb el llavi una mica engrossit de petits recipients de pasta grisa.
 614) dos petits frags. de vora inclassificables.
 615) frag. de paret i vora amb el llavi engrossit i pla d'una gerra de cos ovoide o globular.
 616) frag. de paret amb restes de decoració pintada fent bandes, filets, zigs-zags i altres motius geomètrics de difícil identificació.
 617) tres frags. de paret amb restes de decoració pintada fent motius vegetals.
 618) frag. de paret amb restes de decoració pintada fent motius geomètrics.
 619) tres frags. de paret amb restes de decoració pintada fent bandes i filets.
 620) trenta-nou frags. de paret amb restes de decoració pintada fent bandes, filets, cercles concèntrics i línies ondulades.
 621) sis frags. d'ansa.
 622) cinc frags. de paret i base amb el fons còncav, amb decoració pintada fent bandes i filets.
 623) quatre frags. de base amb el fons còncav.
 624) vuit frags. de base amb peu anular.
 625) cent vuitanta-cinc frags. de paret.

— **àmfores**

- 626) frag. de paret i vora amb el llavi trencat i arrancament d'ansa; pasta rogenca amb desgreixant negre i daurat i engalba beige; tipus greco-itàlic (fig. 39).
 627) dos frags. de vora i muscle de característiques semblants a l'anterior; pot tractar-se, com l'anterior, del tipus greco-itàlic (fig. 39).

— **campaniana A**

- 628) cinc frags. de paret; pasta roig-amarronida; vernís irisat.

— **CAPA VII - 1'30-1'75 m.:** seguia apareixent terra de les mateixes característiques, amb pedres de major tamany. A 1'35-1'40 m. de fondària es van trobar a l'angle NE del sondeig unes lloses fent un esglaó o banc. A 1'60 m. de fondària podien veure's en diferents zones del quadre algunes taques de cendres i carbons (fig. 7, 2). Per últim, a 1'75 m. de fondària, i sense haver arribat a un nivell estèril, es va abandonar l'excaució.

MATERIALS

— **ceràmica feta a mà**

- 629) frag. de vora quasi horitzontal i superfície allisada (fig. 39).

- 630) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla i la superfície allisada (fig. 39).
- 631) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi bisellat i la superfície allisada (fig. 39).
- 632) frag. de paret i vora exvasada amb la superfície allisada (fig. 39).
- 633) frag. de paret i vora exvasada (fig. 39).
- 634) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi arrodonit (fig. 39).
- 635) frag. de vora quasi plana (fig. 39).
- 636) frag. de paret i vora recta (fig. 39).
- 637) frag. de paret i vora quasi horitzontal (fig. 39).
- 638) frag. de paret i vora recta amb la superfície allisada (fig. 39).
- 639) frag. de paret i vora exvasada amb la superfície allisada (fig. 39).
- 640) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla i la superfície porosa (fig. 39).
- 641) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla (fig. 39).
- 642) frag. de paret i vora recta amb la superfície allisada (fig. 40).
- 643) frag. de paret i vora exvasada amb la superfície allisada (fig. 40).
- 644) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi quasi pla (fig. 40).
- 645) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi engrossit i carena (fig. 40).
- 646) frag. de paret i vora d'un bol o plat (fig. 40).
- 647) frag. de paret i vora recta amb el llavi engrossit de secció triangular (fig. 40).
- 648) frag. de paret i vora exvasada amb la superfície allisada (fig. 40).
- 649) frag. de paret i vora exvasada de superfície porosa (fig. 40).
- 650) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla i una fina engalba roig clar, lluenta només a l'interior (fig. 40).
- 651) petit frag. de semblants característiques amb la superfície allisada (fig. 40).
- 652) dotze frags. de paret de característiques semblants i superfície porosa.
- 653) frag. de paret i vora amb el llavi pla; superfície porosa; decoració a base d'impressions digitals a la banda exterior del llavi (fig. 40).
- 654) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi engrossit, decorat a la seua banda exterior amb impressions ungulars (fig. 40).
- 655) frag. de paret i vora exvasada, amb carena; decoració a base d'una sèrie vertical de pastilles aplicades (fig. 40 i lám. XXI).
- 656) frag. de paret i vora exvasada; engalba ocre i superfície allisada; decoració incisa fent una sèrie obliqua de traços verticals rematats per impressions puntillades (fig. 40 i lám. XXI).
- 657) frag. de paret i vora exvasada amb un cordó llis al coll; superfície allisada (fig. 40).
- 658) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla; superfície allisada; presenta un cordó al coll amb un ample zig-zag incís (fig. 40 i lám. XXI).
- 659) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi trencat d'un recipient de boca estreta (fig. 40).
- 660) sis frags. de paret i vora exvasada amb el llavi pla i la superfície allisada.
- 661) tres frags. de paret i vora exvasada amb el llavi pla i la superfície porosa.
- 662) tres frags. de paret i vora recta amb el llavi engrossit i la superfície porosa.
- 663) dos frags. de paret i vora exvasada amb el llavi girat i la superfície porosa.
- 664) frag. de paret i vora exvasada (fig. 41).
- 665) frag. de paret i vora exvasada de superfície allisada; presenta un cordó al coll decorat amb un zig-zag format per impressions obliqües discontinues (fig. 41 i lám. XXI).
- 666) frag. de paret i vora d'una tapadora amb la superfície allisada (fig. 41).
- 667) frag. de paret amb la superfície del coll i la superfície allisada; presenta un cordó a l'altura del coll decorat amb impressions ungulars (fig. 40).
- 668) frag. de paret amb la inflexió del coll i la superfície allisada; presenta un cordó al coll decorat amb impressions digitals (fig. 40).
- 669) frag. de fons amb l'arrancament del peu anular; engalba ataronjada.
- 670) frag. de base amb el peu anular.
- 671) frag. de base plana amb la superfície allisada.
- 672) cinc frags. de paret i base plana.
- 673) frag. de paret i base plana amb la superfície allisada.
- 674) tres frags. de paret i base plana amb la superfície porosa.
- 675) frag. de paret d'escorredora o formatgera.
- 676) dos frags. de paret corresponents a la carena, amb la superfície allisada i engalba roja, poc lluenta.
- 677) frag. de paret de característiques semblants a l'anterior.
- 678) tres frags. de paret; pasta porosa; presenten cordons decorats amb impressions digitals.
- 679) frag. de paret; pasta porosa; presenta un cordó decorat amb una línia incisa fent un zig-zag.

680) frag. de paret corresponent a la carena, amb la superfície porosa i l'arrancament d'una ansa de secció arrodonida.

681) tres frags. de paret corresponents a la carena amb la superfície allisada.

682) setze frags. de paret amb la superfície allisada.

683) cent seixanta-cinc frags. de paret.

— **ceràmica de pasta grollera**

684) frag. de paret i vora recta amb el llavi engrossit, decorat amb impressions ungulars (fig. 41).

685) frag. de paret i vora amb el llavi quasi pla (fig. 41).

— **ceràmica ibèrica a torn**

686) frag. de paret i vora d'una forma oberta, amb decoració pintada a l'interior a base de bandes i filets i una sèrie horitzontal de dents de llop a l'altura del llavi (fig. 41).

687) set frags. de paret i vora d'una pàtera de pasta grisa clara, amb decoració pintada a l'interior consistent en un filet (fig. 41).

688) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi quasi pla (fig. 42).

689) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi pla (fig. 42).

690) frag. de paret i vora exvasada amb el coll estrangulat.

691) frag. de paret i vora exvasada amb una banda pintada a la part interior del llavi.

692) frag. de paret i vora d'una pàtera amb un filet pintat a l'interior.

693) petit frag. de paret i vora d'una pàtera.

694) frag. de paret i vora engrossida d'una gran gerra amb decoració pintada al coll a base de filets.

695) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi girat, amb decoració pintada a base de filets.

696) frag. de paret i vora exvasada amb una banda pintada a la part interior del llavi.

697) frag. de paret i vora exvasada d'un gobelet (fig. 43).

698) tres frags. de paret i vora de pàtera, un d'ells amb un filet pintat a l'interior.

699) frag. de paret i vora amb el llavi girat.

700) dos frags. de paret i vora d'una forma oberta, un d'ells decorat amb filets pintats a l'interior.

701) frag. de paret i vora, probablement d'una tapadora.

702) frag. de paret i vora recta motlurada amb el llavi una mica girat (fig. 42).

703) frag. de paret i vora amb el llavi quasi pla i el coll estrangulat (fig. 42).

704) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat (fig. 42).

705) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi motlurat.

706) frag. de paret i vora exvasada amb el llavi girat i decoració pintada a base de filets a l'exterior (fig. 42).

707) frag. de paret i vora amb "perfil d'ànec" i decoració fent bandes a l'exterior; dm. boca: 26 cm. (fig. 43).

708) dotze frags. de paret i vora semblants.

709) frag. de paret i vora d'una tapadora amb orelletes (fig. 43).

710) tres frags. d'ansa de secció rodona.

711) sis frags. d'ansa.

712) tretze frags. de base amb peu anular.

713) quatre frags. de base amb fons còncav.

714) tres frags. de paret i fons amb restes de decoració pintada a l'interior.

715) frag. de paret amb decoració pintada representant motius vegetals estilitzats (fig. 43).

716) nou frags. de paret amb restes de decoració pintada fent bandes, filets, cercles concèntrics, sèries horitzontals de semicercles concèntrics i línies verticals paral·leles.

717) dinou frags. de paret decorats amb diversos motius pintats: bandes i filets, cercles concèntrics i ones.

718) set frags. de paret amb decoració pintada a base de bandes i filets.

719) tres frags. de paret d'àmfora de pasta groguenca, decorada amb bandes pintades de color marró.

720) dos-cents un fragments de paret amb restes de decoració pintada representant diversos motius, entre els quals poden distingir-se bandes i filets, cercles concèntrics, línies ondulades i segments transversals.

721) tres frags. de paret de pasta grisa i superfície allisada.

722) quatre-cents cinquanta-un frags. de paret.

— **àmfores**

723) sis frags. de paret de pasta rogenca i engalba groguenca.

— **ceràmica hel·lenística de relleus**

724) frag. de paret i vora; pasta ocre-taronja, granulosa, fina i dura; vernís negre mat, amb taques

rogenques; decoració consistent en dos filets i, a sota, una línia horitzontal de punts (fig. 43 i lám. XXI).

725) frag. de paret de característiques semblants, amb el vernís una mica irisat i taques verdoses; la decoració presenta una zona de perles i piruetes una mica grolleres entre dos filets i, a sota, una sèrie de fulles imbricades emmarcades per un vorell (fig. 43 i lám. XXI).

726) frag. de paret i base de característiques semblants; la base apareix decorada amb una roseta dins un anell; a la paret es distingeix part d'una palma o fulla de falguera (fig. 43 i lám. XXI).

— campaniana A

727) frag. de paret de pasta roig clar i vernís irisat.

728) frag. de paret de pasta amarronada i vernís irisat.

— sigil.lata hispànica

729) frag. de paret i vora d'una forma 29 (fig. 43).

730) dos frags. petits de paret i vora, possiblement d'una forma 35, amb decoració a la barbotina fent fulles d'aigua al llavi.

— diversos

731) fusaiola de perfil cònic (fig. 42).

732) frag. de vareta d'os amb un extrem allisat (fig. 43).

733) dos ullals d'animal.

734) gratador de sílex negre (fig. 43).

735) petit nucli de sílex negre.

736) petit resquill de sílex blanc.

III.1. Estudi dels materials

III.1.1. Ceràmica feta a mà.

Amb un total de 280 fragments, aquest tipus de ceràmica apareix als tres sondeigs, però majoritàriament al III, on suposa un 25'4 % del total. La seua distribució és com segueix: 1 fragment al Sector V del Sondeig I; 11 al Sondeig II: 1 a la Capa I, 2 a la Capa II, 2 a la Part Superior de la Capa III, 4 a la Part Superior de la Capa IV i 2 a la Part Inferior de les capes III-IV; i per últim, 268 al Sondeig III: 1 a la Capa III, 1 a la Capa VI i 266 a la Capa VII.

Els fragments dels sondeigs I i II, amb les vores rectes nùms. 16, 115 i 256, les vores exvasades nùms. 144, 145 i 257, els fragments de paret amb la superfície allisada nùms 232 i 258 i amb cordó aplicat núm. 231, i les bases planes nùms. 292 i 293, trobats en sengles construccions romanes d'època altoimperial, deuen ser materials de caràcter residual, possiblement de l'Edat del Bronze, tot i que hom no puga excloure la possibilitat que alguns d'aquests fragments corresponguen al moment d'ocupació d'aquestes estructures.

Quant als materials trobats al Sondeig III, la majoria de les vores corresponen a vasos de boca oberta, però el reduït tamany dels fragments recuperats impedeix de completar els seus perfils. D'altra banda, un mínim de 39 fragments tenen llur superfície allisada. Finalment, 41 fragments presenten alguns trets característics —quant a tipologia i decoració— que permeten un estudi més detallat.

El fragment núm. 675 pertany a una escorredora o formatgera, forma coneguda en la tipologia ceràmica de l'Edat del Bronze⁽⁵⁴⁾, que passarà a formar part més endavant de la vaixel·la ibèrica.

Els fragments nùms. 658 i 665 corresponen a olles de vora eixent, coll estrangulat i decorat per un cordó aplicat amb impressions digitals o ungulars, i cos ovoide o globular. Es tracta de formes i motius decoratius que trobem sobre pastes amb superfície sense tractar, i que apareixen en nivells del Bronze Final⁽⁵⁵⁾.

La vora núm. 645 pertany a una cassola de carena alta, forma característica del Bronze Final⁽⁵⁶⁾, amb una àmplia difusió, que trobem també en la tipologia ceràmica del Bronze Final del SE⁽⁵⁷⁾. Al País Valencià es troba a L'Alter de Vinarragell (Borriana), on caracteritza la Fase I, típica d'aquest període, desapareixent ja a la Fase II, en què es documenta l'arribada d'importantes influències de C.U.⁽⁵⁸⁾; a La Peña Negra (Crevillent), on apareix a l'Horitzó I, datat entre les acaballes del segle VIII i els inicis del VII⁽⁵⁹⁾; a Los Saladares (Oriola), on apareix a l'Horitzó Prehistòric, que es data en la segona meitat del segle VII⁽⁶⁰⁾, etc.

La vora núm. 655 correspon a una cassola de vora poc oberta i quasi recta, també amb la carena alta, que apareix en aquest mateix ambient cultural⁽⁶¹⁾; presenta un tipus de decoració a base de pastilles plàstiques no molt corrent, amb paral·lels a Siriguarach (Alcañiz)⁽⁶²⁾ i Sant Cristòfol (Massalió)⁽⁶³⁾, tot i que amb diferents formes i motius.

Les bases amb fons pla (núms. 671, 673 i 674) apareixen ja a la ceràmica de l'Edat del Bronze, perdurant en poblats del Bronze Final amb influxos de C.U., encara que la variant característica d'aquest període presenta taló⁽⁶⁴⁾.

La decoració incisa, present en tres fragments, és una tècnica decorativa peculiar dels jaciments del Bronze Final amb influxos de C.U.⁽⁶⁵⁾. Apareix en els fragments núms. 658 i 679, formant un zig-zag sobre un cordó aplicat, i a la vora núm. 656, formant traços verticals amb impressions puntillades en el seu extrem superior⁽⁶⁶⁾. Al País Valencià, aquesta tècnica decorativa és bastant freqüent en les comarques septentrionals, però va fent-se més escassa cap al Sud. Al Baix Aragó és abundant, i la trobem en poblats com El Roquizal del Rullo (Favara)⁽⁶⁷⁾, on caracteritza la segona fase del poblament conjuntament amb els puntillats i l'excisió —tècniques a les quals s'associa—, que correspon a la segona fase dels C.U. del Baix Aragó definida per M. Almagro Gorbea⁽⁶⁸⁾.

Entre les ceràmiques incises, però, cal diferenciar entre les incisions del tipus Agullana, les incises de la vall de l'Ebre i les incises associades a excises del tipus Cogotas, tal i com apunta G. Ruiz Zapatero⁽⁶⁹⁾. Al Baix Aragó, els motius típics de la incisió són espigues, triangles plens de traços i bandes oblíquies i paral·leles, apareixent freqüentment associats a impressions circulars, i poden datar-se des del segle VII⁽⁷⁰⁾. Al País Valencià, segons M. Gil-Mascarell, poden distingir-se dos tipus d'incisions en relació amb la seua factura, corresponent el més groller a imitacions⁽⁷¹⁾.

Les bases amb peu anular (núms. 597, 669 i 670) apareixen a la segona fase dels C.U. del Baix Aragó⁽⁷²⁾. Els peus alts, en ambients típics de C.U. del NE, es generalitzen a partir del segle VII, i corresponen normalment a urnes de perfil bitruncònic. Al País Valencià són poc freqüents, però en terres aragoneses resulten especialment abundoses.

La tapadora amb botó central (núm. 666) és una forma típica dels C.U. que trobem bastant ben representada en terres terolenques, apareixent en poblats com El Roquizal del Rullo (Favara)⁽⁷³⁾.

Per últim, la ceràmica decorada amb engalba rogenca, amb 17 fragments, entre els quals trobem dues vores (núms. 650 i 651), aquesta darrera amb el llavi pla, i dos fragments corresponents a la carena (núm. 676), és també típica dels jaciments del Bronze Final amb influxos de C.U., encara que apareix normalment en escassa quantitat, trobant-se per exemple en El Morrón del Cid (La Iglesiasuela del Cid)⁽⁷⁴⁾.

III.1.2. Ceràmica de pasta grollera

La ceràmica a torn de pasta grollera està present amb 106 fragments, distribuïts

de la següent forma: 13 al Sondeig I: 2 al Sector I i 11 al Sector V; 41 al Sondeig II: 1 a la Capa I, 8 a la Capa II, 1 a la Part Superior de la Capa III, 1 a la Part Superior de la Capa IV i 30 a la Part Inferior de les Capes III-IV; i 52 al Sondeig III: 2 a la Capa I, 1 a la Capa II, 2 a la Capa III, 1 a la Capa IV, 28 a la Capa V, 16 a la Capa VI i 2 a la Capa VII.

Es tracta d'una ceràmica de cuina que apareix al llarg de l'època ibèrica, perdurant almenys fins als inicis de l'etapa altoimperial. La major part dels fragments es concentren a les Capes V i VI del Sondeig III, i bona part corresponen a la forma més característica d'aquesta ceràmica: la gerra de cos globular i vora exvasada, de tamany petit o mitjà, i fons generalment pla⁽⁷⁵⁾; com és el cas dels núms. 18, 149, 150, 347, 386, 529, 530 i 531; alguns presenten un baquetó al coll: núm. 3. Altres fragments ofereixen un perfil més inusual, com el núm. 1, que sembla correspondre a una ampolla; el núm 19, amb el llavi motlurat; el núm. 295, que té el llavi pla; el núm. 296, amb el llavi engrossit de secció triangular; el núm. 684, també amb el llavi engrossit de secció arrodonida i decorat amb ungulacions; el núm. 527, de coll cilíndric i vores rectes, etc. Finalment, també dos fragments de vora de sengles dòlia trobats al Sondeig II presenten la mateixa factura (núms. 152 i 153).

III.1.3. Ceràmica ibèrica a torn

És la ceràmica més abundosa, amb 1957 fragments, distribuïts de la següent forma: 328 al Sondeig II: 5 a la Capa I, 219 a la Capa II, 2 a la Part Superior de la Capa III, 9 a la Part Superior de la Capa IV, i 98 a la Part Inferior de les capes III-IV; i 1.624 al Sondeig III: 4 a la Capa I, 23 a la Capa II, 135 a la Capa IV, 395 a la Capa V, 300 a la Capa VI i 767 a la Capa VII. La majoria dels fragments, doncs, apareixen al Sondeig III, distribuïts majoritàriament entre les capes V, VI i VII, que en reuneixen 1562, més de la meitat dels quals es concentren a la darrera d'aquestes capes.

Quant a les formes, la pàtera està representada per 46 fragments. Al Sondeig II en trobem 4, un d'ells amb decoració pintada a l'exterior del llavi consistent en un filet (núm. 235), i altres dos, l'un amb la vora recta i el llavi engrossit (núm. 299), l'altre amb la base amb peu anular baix (núm. 300). El Sondeig III concentra 42 fragments, distribuïts de la següent forma: 17 a la Capa V, 13 a la Capa VI i 12 a la Capa VII, amb una certa tendència, per tant, a disminuir als estrats més profunds. D'aquests fragments, 6 presenten decoració pintada a l'interior del llavi consistent en un filet (núms. 535, 606, 687, 692 i 698), i un altre (núm. 603) a l'exterior a base de bandes, filets i dents de llop. Es tracta d'una forma que sembla tenir el seu origen en la imitació de formes de la ceràmica de vernís negre d'importació⁽⁷⁶⁾. Les variants més antigues presenten la vora entrant, i poden datar-se almenys al segle IV⁽⁷⁷⁾. S. Nordström considera que apareixen al segle IV i perduren fins al II⁽⁷⁸⁾. A Sant Antoni (Calaceit) es daten des del segle IV i deuen perdurar fins al II⁽⁷⁹⁾. Al Cabezo de Alcalá (Azaila), la forma 25 de la ceràmica ibèrica, que imita la forma 5 de Lambòglia de la campaniana B, es data a la segona meitat del segle II a. E.⁽⁸⁰⁾

Els kàlathoi estan escassament representats: 1 a la Part Inferior de les capes III-IV del Sondeig II, i 9 al Sondeig III: 1 a la Capa II, 5 a la Capa V i 3 a la Capa VI. En aquest darrer sondeig sembla observar-se una certa tendència a la disminució en els estrats més profunds. El tamany dels exemplars varia entre els 12 cm. de diàmetre per als més petits (núm. 387), 20 cm. per als mitjans (núm. 537) i 41 cm. per als més grans (núm. 602). Tots presenten el característic llavi pla, mentre que el cos pot ser cilíndric o troncocònic. La decoració està formada per bandes i filets i altres motius irreconeixibles al llavi. Segons M. Pellicer, la seua aparició a la vall de l'Ebre pot situar-se al segle

III⁽⁸¹⁾. S. Nordström considera que apareixen al segle IV i perduren fins al segle I⁽⁸²⁾. Per a E. Pla i C. Aranegui, l'aparició del Kálathos es dataria a la segona meitat del segle IV, apareixent el barret de copa típic ja al segle III i essent una forma característica dels segles II-I⁽⁸³⁾. A Sant Antoni (Calaceit), poblat que perdura fins al segle II, els barrets de copa típics encara no hi apareixen⁽⁸⁴⁾. Per últim, al Cabezo de Alcalá (Azaila), M. Beltrán Lloris data la seua aparició en el segle II, generalitzant-se a l'I⁽⁸⁵⁾.

Els plats, amb 7 fragments, apareixen únicament al Sondeig II: 1 a la Capa I, 4 a la Capa II, 1 a la Part Superior de la Capa III i 1 a la Part Inferior de les capes III-IV. Es tracta de recipients oberts, normalment de poca fondària, amb les parets obliqües i el llavi pla o pendent. Alguns presenten decoració a base de cordons i forats de suspensió (núm. 119), o decoració pintada a base de filets tant a l'interior com a l'exterior (núms. 158 i 234). El tipus amb llavi pendent pot relacionar-se amb els anomenats plats de peix de la ceràmica de vernís negre, i poden tenir una cronologia molt àmplia⁽⁸⁶⁾.

Els vasos anomenats caliciformes, de boca acampanada i cos globular, resulten difícils d'identificar per l'estat fragmentari del material ceràmic. Podrien correspondre a aquesta forma els núms. 688 i 689, tractant-se d'exemplars de petites dimensions i aparentment sense decoració. Segons M. Pellicer, els perfils acampanats, semblants als caliciformes, a la vall de l'Ebre són característics del segle III⁽⁸⁷⁾. Trobem aquesta forma en poblats com Sant Antoni (Calaceit)⁽⁸⁸⁾, El Puntal dels Llops (Olocau)⁽⁸⁹⁾, etc, i necròpolis com El Cabeceo del Tesoro (Verdolay), on apareix a la tomba 102, que pot datar-se al segle II a. E.⁽⁹⁰⁾.

La gerra de cos bitroncocònic i vora amb perfil d'ànec és una de les formes més típiques i freqüents de la ceràmica ibèrica. Resulta més abundosa a les capes VI (núm. 607) i VII (núm. 708) del Sondeig III. El seu tamany és molt variable, el coll pot ser còncau o estrangulat i la forma de la vora pot presentar una major o menor complexitat en les motlures, però sempre guarden una certa homogeneïtat. Alguns fragments presenten una decoració pintada a base de bandes (núm. 707). Segons S. Nordström, aquesta forma apareix ja als jaciments ibèrics més antics, datats al segle V⁽⁹¹⁾.

Les escudelles apareixen a les capes V, amb 5 exemplars, VI, també amb 5, i VII, amb 3, del Sondeig III. Algunes presenten la vora recta (núm. 700), però la majoria la tenen lleugerament exvasada. Quasi tots els fragments trobats conserven decoració pintada, sobretot a l'interior, alguns amb certa complexitat de motius (núms. 605 i 686). Normalment es considera que imiten formes de la ceràmica de vernís negre⁽⁹²⁾. A Sant Antoni (Calaceit), els exemplars que imiten la forma 31 de Lamboglia es daten des del segle IV fins al II⁽⁹³⁾. Trobem exemplars d'aquesta forma en altres poblats com El Cabezo de Alcalá (Azaila)⁽⁹⁴⁾, El Castellido (Alloza)⁽⁹⁵⁾, etc.

Les típiques gerres de cos ovoide o cilíndric i vora engrossida amb llavi generalment pla estan representades per quatre exemplars: 3 a la Capa II del Sondeig II, 2 dels quals estan fets amb pasta grollera i ja s'han vist a l'apartat anterior (núms. 152 i 153), mentre que l'altre està pràcticament complet (núms. 154 i 155); i 1 a la Capa V del Sondeig III (núm. 547). Els exemplars trobats al Sondeig II són de gran tamany i no presenten decoració, mentre que l'aparegut al Sondeig III és de menor tamany. Al Cabezo de Alcalá (Azaila), M. Beltrán data les gerres de cos ovoide al segle III⁽⁹⁶⁾. Al Cabeçol de la Torre d'Onda (Borriana), aquestes gerres apareixen profusament decorades i associades a campaniana B en un context tardo-republicà⁽⁹⁷⁾. Es tracta d'una forma de tradició ibèrica que enllaçarà amb els dòlia característics de l'època romana⁽⁹⁸⁾.

Hi ha un cas únic de tapadora d'urna amb orelletes perforades, trobat a la Capa VII del Sondeig III (núm. 709). Es tracta d'una forma ceràmica, l'auge de la qual va

situar D. Fletcher a partir de mitjans del segle V⁽⁹⁹⁾. Més endavant, J. Jully i S. Nordström van plantejar el seu origen oriental, i la seua conseqüent difusió a partir de les influències colonials⁽¹⁰⁰⁾. En base a l'estratigrafia de Los Saladares (Oriola), O. Arteaga i M. R. Serna situen la seua aparició a l'Horitzó Ibèric Antic, a mitjans del segle VI, amb tendència a la desaparició cap a finals del segle V, ja a l'Horitzó Ibèric Ple⁽¹⁰¹⁾. Per últim, J. Pereira i A. Rodero, mantenint la mateixa datació inicial, han plantejat la seua continuïtat fins al segle IV⁽¹⁰²⁾.

Finalment, hi ha altres fragments que corresponen a diferents formes, com el vas de vora còncava i llavi recte (núm. 544) o pla (núms. 388, 453, 454, 545, 546 i 703), amb diverses variants; el núm. 702, amb la vora recta i el llavi amb doble motlura; el núm. 697, i pot ser el núm. 333, que poden correspondre a sengles imitacions de gobellets de parets fines de la forma Mayet II, i el núm. 309, que pertany a la paret del cos d'una escorredora.

III.1.4. Ceràmica de vernís negre

III.1.4.1. Campaniana A

Es van trobar 14 fragments: 1 a la Capa II del Sondeig II, i 13 al Sondeig III, distribuïts de la forma següent: 6 a la Capa V, 5 a la Capa VI i 2 a la Capa VII. La Campaniana A és una ceràmica típica del segle II, i resulta de gran utilitat per a delimitar els horitzons ibèrics tardans. La seua presència, amb la de les àmfores contenedores del vi campanià, és una mostra de l'abast del comerç que acompanya l'expansió romana en Hispània⁽¹⁰³⁾. El núm. 572 correspon a una pàtera de la forma Lamb. 5 —Morel 2252, que aquest darrer autor inclou en el període mitjà de la producció d'aquesta ceràmica, datat entre 190-100⁽¹⁰⁴⁾. El núm. 574 pot pertànyer a una forma Lamb. 36 - Morel 1310, amb una cronologia semblant.

III.1.4.2. Campaniana B

Aparegueren 5 fragments: 1 al Sector V del Sondeig I; 1 a la Capa II del Sondeig II, i 1 a la Part Inferior de les capes III-IV d'aquest mateix sondeig; i 2 a la Capa V del Sondeig III. Aquesta ceràmica és de gran utilitat per a documentar la darrera fase d'ocupació dels poblats ibèrics, i també el període de transició al poblament d'època altoimperial⁽¹⁰⁵⁾. La seua datació pot situar-se entre mitjans del segle II i mitjans de l'I a. E.⁽¹⁰⁶⁾. El moment àlgid de la seua arribada a llocs com El Cabezo de Alcalá (Azaila), sembla que es pot situar en el primer quart del segle I a. E.⁽¹⁰⁷⁾. Quant al material trobat a La Moleta, el núm. 576 pertany a una forma Lamb. 5 - Morel 2255, mentre que el núm. 316 correspon a una forma Lamb. 7 - Morel 2286.

III.1.4.3. Bols hel·lenístics amb decoració en relleu

Es van trobar 3 fragments a la Capa VII del Sondeig III. El núm. 724, amb la vora una mica entrant, presenta el característic "perfil dèlic"⁽¹⁰⁸⁾. La filera de punts, motiu decoratiu que apareix en aquest fragment, és típic —encara que no exclusiu— dels productes del taller de Menémakhos⁽¹⁰⁹⁾, i el trobem representat a diversos exemplars de Cartagena⁽¹¹⁰⁾. Les fulles imbricades, que trobem al núm. 725, apareixen en diversos tallers, però les que presenten vorell simple, amb l'extrem agut i ramificació interior, semblen típiques del taller de Menémakhos⁽¹¹¹⁾; entre els exemplars de Cartagena trobem també algun paral·lel aproximat⁽¹¹²⁾. Per últim, la palma o fulla de falguera que apareix al núm. 726, no és motiu molt corrent als tallers jonis; es troba al grup de decoració vegetal definit per A. Laumonier⁽¹¹³⁾; paral·lels d'aquest motiu, prou esquemàtics, hi ha igualment a Cartagena⁽¹¹⁴⁾. Quant a la roseta existent en aquesta base, no permet una anàlisi comparativa pel seu estat fragmentari.

D'ençà que fóra definida per F. Courby en 1922⁽¹¹⁵⁾, la ceràmica hel·lenística de relleus, anomenada també "megàrica", ha estat identificada en diversos llocs de la Península Ibèrica. En un primer treball de 1957, A. Fernández de Avilés va recollir les primeres troballes conegudes del Puig dels Molins (Eivissa), Son Carrió (Mallorca), Empúries, El Tossal de Manises (Alacant), L'Alcúdia (Elx) i Mesas de Asta (Jerez de la Frontera)⁽¹¹⁶⁾. Posteriorment es va publicar altre bol d'Eivissa⁽¹¹⁷⁾, dos bols i un fragment de motle d'Empúries⁽¹¹⁸⁾, i diversos fragments de *Pollentia*⁽¹¹⁹⁾. Totes aquestes troballes foren recollides per A. Laumonier en 1962⁽¹²⁰⁾. Després han anat afegint-se altres de noves: El Monastil (Elda)⁽¹²¹⁾, Santa Pola (Elx)⁽¹²²⁾, El Castillejo de la Romana (La Puebla de Híjar)⁽¹²³⁾, i finalment l'important conjunt de Cartagena⁽¹²⁴⁾.

Com ja apuntà A. Laumonier, la majoria dels exemplars d'aquest tipus de ceràmica trobats a la Península Ibèrica presenten analogies amb produccions presents a Delos⁽¹²⁵⁾, qüestió que ha estat confirmada pels estudis més recents⁽¹²⁶⁾. El perfil entrant de la vora núm. 724, i també —malgrat el seu estat fragmentari— els motius decoratius presents, permeten igualment una classificació com a productes d'origen joni d'aquests exemplars⁽¹²⁷⁾. Més problemàtica resulta la seua adscripció a un taller determinat. Quant a la seua cronologia, pot situar-se a grans trets entre la primera meitat del segle II i la meitat de l'I⁽¹²⁸⁾.

III.1.4.4. Altres produccions

El núm. 51, aparegut al Sector V del Sondeig I, presenta un perfil bastant inusual que pot relacionar-se amb la sèrie 1281 de Morel, que aquest autor atribueix a produccions etrusquitzants datables des de la primera meitat del segle II fins a la primera de l'I⁽¹²⁹⁾. Amb aquesta classificació encaixarien bé les característiques generals de la peça, encara que alguns aspectes formals, com el solc acanalat més baix, no acaben de coincidir.

III.1.5. Ceràmica d'engalba grisa

Hi ha 8 fragments, 5 al Sector V del Sondeig I, 1 a la Capa II del Sondeig II, 1 a la Part Inferior de les capes III-IV del mateix sondeig, i 1 a la Capa IV del Sondeig III. Els 5 fragments del Sondeig I (núm. 52-53) sembla que pertanyen a una mateixa peça, una gerreta amb ansa, potser semblant al tipus 44 de Vegas⁽¹³⁰⁾. És aquest un tipus de ceràmica que sembla tenir el seu origen en les imitacions de la ceràmica de vernís negre, i resulta particularment abundós a la baixa època de la cultura ibèrica, reproduint normalment formes de la ceràmica campaniana. M. Beltrán Lloris assenyala la seua difusió per la Vall de l'Ebre des de la segona meitat del segle II i fins a la primera de l'I⁽¹³¹⁾. La trobem en nombrosos poblats ibèrics, com El Castillejo de la Romana (La Puebla de Híjar)⁽¹³²⁾ i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽¹³³⁾. També apareix a la mina "El Centenillo" (Jaén), en un nivell d'explotació datat des de finals del segle II fins a la meitat de l'I⁽¹³⁴⁾.

III.1.6. Ceràmica de parets fines

Aparegueren 30 fragments, distribuïts de la següent forma: 2 al Sector V del Sondeig I; 25 fragments al Sondeig II: 1 a la Capa I, 11 a la Capa II, 8 a la Part Superior de la Capa III i 5 a la Part Inferior de les Capes III-IV; i 3 al Sondeig III: 2 a la Capa IV i 1 a la Capa V.

Les produccions inicials d'aquesta ceràmica, d'època tardo-republicana i origen itàlic, estan representades per sengles exemplars de la forma Mayet II, l'un de la Part Inferior des les Capes III-IV del Sondeig II (núm. 331) i l'altre de la Capa V del Sondeig

III (núm. 592). Aquesta forma apareix a *Cosa* cap a la meitat del segle II, i perdura fins al començament de l'època d'August⁽¹³⁵⁾. La seua presència a la Península Ibèrica es data en general des del darrer quart del segle II, desapareixent abans de l'època d'August⁽¹³⁶⁾. Al Languedoc es data essencialment al segle I⁽¹³⁷⁾. A *Ruscino* no apareix fins al segle I⁽¹³⁸⁾. A Empúries, en la necròpolis de Les Corts, es troben en contextos de la segona meitat del segle II⁽¹³⁹⁾. L'inici cronològic més precís per a la seua datació inicial són els campaments romans de *Numantia*, immediatament anteriors a l'any 133⁽¹⁴⁰⁾. Aquesta forma és igualment corrent als poblats ibèrics amb nivells de baixa època, com per exemple El Cabezo de la Guardia (Alcorisa)⁽¹⁴¹⁾, El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽¹⁴²⁾, i L'Alter de Vinarragell (Borriana)⁽¹⁴³⁾; a les ciutats ibèriques romanitzades com El Cabezo de Alcalá (Azaila)⁽¹⁴⁴⁾, i a les ciutats romanes de fundació tardo-republicana, com és el cas de *Valentia*⁽¹⁴⁵⁾.

L'estat fragmentari de la resta de peces fa difícil llur identificació. El núm. 247 podria pertànyer a una forma Mayet III, que a *Cosa* apareix a la primera meitat del segle I a.E.⁽¹⁴⁶⁾, i és típica de la segona meitat d'aquest segle, desapareixent a l'època d'August⁽¹⁴⁷⁾. El núm. 248 pot correspondre a una forma Mayet VIII, que aquesta autora situa a la segona meitat del segle I a. E.⁽¹⁴⁸⁾, i a *Cosa* es data cap al final de la República⁽¹⁴⁹⁾. Entre els altres fragments poden distingir-se diferents produccions: els que presenten una pasta ocre-ataronjada i engalba del mateix color (núms. 212, 249 i 517), alguns dels quals estan decorats a la barbotina (núms. 132 i 214), són característics de la Bètica i poden datar-se des d'època de Claudi⁽¹⁵⁰⁾; i els que corresponen a la ceràmica amb parets de "closca d'ou", amb 7 fragments (núms. 213, 250, 335 i 518), que M. Vegas data des d'època de Claudi-Neró fins a Vespasià⁽¹⁵¹⁾, i F. Mayet atribueix a un únic centre de producció⁽¹⁵²⁾. Precisament d'aquest darrer tipus de ceràmica coneixem un obrador a Rubielos de Mora, que segons P. Atrián pot datar-se al segle I d. E.⁽¹⁵³⁾. En general, la producció hispànica de la ceràmica de parets fines sembla acabar-se a les darreries del segle I d. E.⁽¹⁵⁴⁾.

III.1.7. Fonts amb vernís interior roig-pompeïà

Es va trobar un únic fragment a la Capa II del Sondeig II (núm. 184). Es tracta d'un tipus de ceràmica de procedència itàlica que presenta una gran difusió a finals de l'època republicana i principis de l'Imperi⁽¹⁵⁵⁾. Ja a partir d'època d'August comença a imitar-se a províncies, perdurant al llarg del segle I d. E.⁽¹⁵⁶⁾.

III.1.8. Sigil.lata itàlica

Hi ha 57 fragments, que suposen un percentatge del 17'2 % del total de sigil.lates, distribuïts de la següent forma: 2 al Sector V del Sondeig I; 46 al Sondeig II: 2 a la Capa I, 10 a la Capa II, 5 a la Part Superior de la Capa III, 10 a la Part Superior de la Capa IV i 19 a la Part Inferior de les Capes III-IV; i 9 fragments al Sondeig III: 3 a la Capa I, 3 a la Capa II, 1 a la Capa III, 1 a la Capa IV i 1 a la Capa V. La majoria dels fragments d'aquest tipus de ceràmica es van trobar, doncs, al Sondeig II, i, dins d'aquest, hi ha una major concentració a les Capes III-IV, amb 34 fragments.

Hi ha un total de 17 peces classificables, entre les quals resulta més nombrosa la forma Goud. 27 amb 5 exemplars, seguida de la forma Haltern 2 amb 3; altres formes presents són les Goud. 18, 28 i 35, amb 2 exemplars cadascuna, i les Goud. 34 i 42 amb 1 cadascuna. Únicament un fragment, el núm. 324, correspon a una forma decorada. -

Quant als segells apareguts, en tenim dos, l'un trobat a la Part Superior de la Capa III del Sondeig II (núm. 244), i l'altre trobat a la Capa III del Sondeig III (núm. 429). El primer d'ells correspon al terrisser aretí *Lucius Gellius*⁽¹⁵⁷⁾, i l'altre, amb

una estampilla *in planta pedis*, és del terrisser també aretí *Cnaeus Ateius*⁽¹⁵⁸⁾.

Per a la cronologia de les formes, seguint les dates proposades per Ch. Goudineau per a *Bolsena*, tenim que la forma Goud. 18 apareix cap al 12 a. E.⁽¹⁵⁹⁾; la forma Goud. 27 apareix al darrer decenni del segle I a. E.⁽¹⁶⁰⁾; la forma Goud. 28 té la mateixa datació inicial⁽¹⁶¹⁾; per a les formes Goud. 34 i 35 no hi ha uns criteris cronològics clars; la forma Goud. 42 pot datar-se a partir dels anys 15-20 d. E.⁽¹⁶²⁾; i per últim, la forma Haltern 2 pot datar-se en el període d'ocupació proposat per a aquest campament del *limes* germànic, entre els anys 12 a. E. i 16 d. E.⁽¹⁶³⁾.

La cronologia més alta d'aquest lot ceràmic ve donada, doncs, pels exemplars de la forma Goud. 18, l'única de les formes precoces d'aquest autor, i precisament una de les formes més tardanes d'aquestes⁽¹⁶⁴⁾. Les formes 27, 28, 34 i 35, que reuneixen el major nombre d'exemplars, són ja formes clàssiques, que es daten entre els anys 12 a. E. i 1-5 d. E.⁽¹⁶⁵⁾. Per últim, la forma Goud. 42 és l'única de les formes tardanes, que es daten entre els anys 13-15 i 35-40 d. E.⁽¹⁶⁶⁾. L'aparició dels segells *in planta pedis*, als inicis del regnat de Tiberi, assenyalen ja el començament del seu declivi⁽¹⁶⁷⁾.

Aquesta cronologia coincideix, a grans trets, amb els resultats obtesos en altres ciutats hispàniques, com *Conimbriga*, on el major volum d'importacions d'aquesta ceràmica arriba des del darrer decenni del segle I a. E., documentant-se fins al regnat de Tiberi⁽¹⁶⁸⁾. A *Emerita* les marques de TSI pertanyen a produccions relativament tardanes, del temps d'August i Tiberi⁽¹⁶⁹⁾. La seua presència és igualment important a les ciutats valencianes, com El Tossal de Manises (Alacant)⁽¹⁷⁰⁾, *Illici*⁽¹⁷¹⁾, *Valentia*⁽¹⁷²⁾ —on l'apogeu de la seua importació se situa entre els anys 10 a. E. i 10 d. E.— i *Saguntum*⁽¹⁷³⁾. També està representada en altres localitats aragoneses com San Esteban (El Poyo del Cid)⁽¹⁷⁴⁾, El Palao (Alcañiz)⁽¹⁷⁵⁾ i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽¹⁷⁶⁾. Segons M. Beltrán Lloris, a la Vall de l'Ebre, l'etapa de Claudi deu suposar la fi de les importacions itàliques⁽¹⁷⁷⁾.

III.1.9. Sigil.lata sudgàl.lica

Aparegueren 20 fragments, que suposen un percentatge del 6 % del total de sigil.lates, distribuïts de la següent forma: 7 al Sondeig II: 1 a la Capa I, 3 a la Capa II, 2 a la Part Superior de la Capa IV i 1 a la Part Inferior de les Capes III-IV; i 13 al Sondeig III: 6 a la Capa I, 2 a la Capa II i 5 a la Capa IV.

Hi ha poques peces classificables: 2 exemplars de la forma 18/31 (núm. 128 i 190) i 1 dubtós de la forma Drag. 37 (núm. 282). La primera d'aquestes formes apareix a La Graufesenque a finals del regnat de Tiberi, i té una llarga previda, mentre que la segona hi apareix sota el regnat de Neró, també amb una llarga duració⁽¹⁷⁸⁾. El núm. 481 pot correspondre a la varietat *marmorata*, que A. Vernhet situa entre els anys 40-70⁽¹⁷⁹⁾. Un darrer fragment, el núm. 324, pertany també a una forma decorada.

Quant a segells, en trobem un d'incomplet, el núm. 477, possiblement pertanyent al terrisser *Mommo* de La Graufesenque, la producció del qual se situa en temps de Claudi-Vespasià⁽¹⁸⁰⁾.

Aquesta ceràmica comença a introduir-se en Hispània sota el regnat de Tiberi, essent més densa la seua importació en època de Claudi-Neró, perdurant sota el regnat de Vespasià i desapareixent ja després de Domicià. Aquest és el panorama normal documentat en diferents ciutats d'Hispània, com *Conimbriga*⁽¹⁸¹⁾, *Emerita*⁽¹⁸²⁾ i *Belo*⁽¹⁸³⁾. També ocorre així a les ciutats valencianes com *Valentia*⁽¹⁸⁴⁾, on aquesta ceràmica suposa quasi la meitat de les sigil.lates altoimperials, El Tossal de Manises (Alacant)⁽¹⁸⁵⁾, *Illici*⁽¹⁸⁶⁾ i *Saguntum*⁽¹⁸⁷⁾, on els productes sudgàl.lics, amb els itàlics, són majoritaris.

Contrasta amb aquesta situació l'escassa importància quantitativa que la TSS sembla tenir a La Moleta, almenys segons els resultats obtesos en aquesta primera campanya d'excavacions, i més si tenim en compte el fet que en altres jaciments propers, com El Palao (Alcañiz)⁽¹⁸⁸⁾ i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽¹⁸⁹⁾, compta amb una notable presència.

III.1.10. Sigil.lata hispànica

Hi ha un total de 194 fragments, el que suposa un percentatge del 58'7 % sobre el total de sigil.lates. La seua distribució és com segueix: 35 fragments al Sondeig I: 2 al Sector I i 33 al Sector V; 38 fragments al Sondeig II: 3 a la Capa I, 31 a la Capa II, 1 a la Part Superior de la Capa III, 2 a la Part Superior de la Capa IV i 1 a la Part Superior de les Capes III-IV; i 121 al Sondeig III: 11 a la Capa I, 20 a la Capa II, 20 a la Capa III, 48 a la Capa IV, 19 a la Capa V i 3 a la Capa VII. La major concentració de TSH es dona, doncs, al Sector V del Sondeig I, a la Capa II del Sondeig II i a la Capa IV del Sondeig III.

El total de fragments amb una tipologia determinable és de 59, pertanyents a 8 formes: 6 llises i 2 decorades. Entre les formes llises destaca la 15/17 amb 20 exemplars, seguida de la 8 amb 12, la 27 amb 3, la 18 i la 36 amb 2, i la 2 amb 1; resten 3 casos dubtosos: 1 de la forma 13 i 2 de la 35. Entre les formes decorades destaca la 37, amb 16 exemplars, seguida de la 29 amb 3; resta un exemplar dubtós de la forma 30. El total de fragments pertanyents a formes decorades és de 66, el que suposa un 34 %. Finalment, 6 fragments presenten grafitis incomplets, dels quals només un (núm. 497) ha pogut ser interpretat, tractant-se d'una terminació llatina.

L'inici de la producció d'aquesta ceràmica se situa cap a la meitat del segle I d. E.⁽¹⁹⁰⁾, però en els darrers anys s'ha plantejat la possibilitat de portar aquest inici —almenys en el cas del centre d'Andújar (Jaén)— al temps de Tiberi-Claudi, cap als anys 30-40⁽¹⁹¹⁾. Quant a la data final de la seua producció, cap dels centres coneguts sembla continuar en activitat més enllà del segle II⁽¹⁹²⁾. Finalment, sobre la cronologia de les diferents formes de la TSH, no hi ha en molts casos criteris precisos, citant-se normalment les referències obtingudes al centre de producció d'Andújar —els materials del qual no arriben en aquesta zona⁽¹⁹³⁾— i les donades per M. A. Mezquíriz a partir de l'estratigrafia de *Pompaelo*.

L'exemplar de la forma 29 trobat a la Capa II del Sondeig II (núm. 198) podria ser un dels productes hispànics més antics dels trobats a l'excavació, si ens atenem a la seua bona factura i al fet que aquesta forma és una de les més primerenques, que en Andújar apareix des del moment inicial d'activitat de l'obrador, perdurant fins a l'època de Vespasià⁽¹⁹⁴⁾. La forma 2 comença a produir-se en Andújar a començaments de la segona meitat del segle I, amb el seu moment culminant a les acaballes del mateix o principis del II⁽¹⁹⁵⁾; a *Pompaelo* aquesta forma es data igualment al segle I, i M. A. Mezquíriz creu que la seua fabricació no deu prolongar-se després de la primera meitat del segle II⁽¹⁹⁶⁾. La forma 8 pot datar-se, segons aquesta mateixa autora, des de la meitat del segle I, perdurant fins al IV⁽¹⁹⁷⁾. La cronologia de la forma 13 és prou imprecisa, i es data de manera general entre els segles I-II⁽¹⁹⁸⁾. La forma 15/17 es data en Andújar des d'època de Claudi, arribant fins al segle II⁽¹⁹⁹⁾; M. A. Mezquíriz prolonga la seua vida fins al segle IV, definint una certa evolució formal⁽²⁰⁰⁾. La forma 18 té també una cronologia prou imprecisa, i segons aquesta autora pot datar-se des de la meitat del segle I fins al segle III⁽²⁰¹⁾. La forma 27 pot datar-se des de mitjans del segle I fins a la segona meitat del II a l'obrador d'Andújar⁽²⁰²⁾, mentre que a *Pompaelo* sembla perdurar fins al segle III i pot ser esporàdicament fins al IV⁽²⁰³⁾. Quant a les formes 35-

36, M. Roca creu que aquesta darrera apareix en un moment avançat del segle I o als inicis del II⁽²⁰⁴⁾; a *Pompaelo* perdura fins al segle IV⁽²⁰⁵⁾. La forma 30 correspon a imitacions dels prototipus sudgal·lics, i deu tenir un període de fabricació semblant a aquells⁽²⁰⁶⁾. Per últim, la forma 37 es data a l'obrador d'Andújar des d'època flàvia i fins a mitjans del segle II⁽²⁰⁷⁾; a *Pompaelo* es data des de la mateixa època i fins al segle III⁽²⁰⁸⁾; quant a la forma del llavi, les dues variants apareixen des del moment inicial de la seua producció, però la anomenada d'ametla té una duració més curta⁽²⁰⁹⁾.

De la mateixa forma que ocorre en altres jaciments pròxims del rerapaís, com és el cas del Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽²¹⁰⁾, on la TSH suposa pràcticament la meitat de les sigil.lates altoimperials, aquesta resulta majoritària a La Moleta, a diferència del fenomen que s'observa en altres ciutats costaneres valencianes, com *Valentia*⁽²¹¹⁾, on suposa un terç del total, *Saguntum*⁽²¹²⁾, *Illici*⁽²¹³⁾ i El Tossal de Manises (Alacant)⁽²¹⁴⁾.

III.1.11. Sigil.lata clara A

Es van trobar 54 fragments, que suposen un percentatge del 16'3 % del total de sigil.lates, distribuïts de la següent forma: 6 al Sector V del Sondeig I; 2 a la Capa II del Sondeig II; i 46 al Sondeig III: 7 a la Capa I, 13 a la Capa II, 9 a la Capa III, 21 a la Capa IV i 6 a la Capa V. La major concentració es dona, doncs, en aquesta darrer sondeig, i dins d'aquest, a la Capa IV.

Hi ha 22 fragments amb tipologia determinable, i altres 6 d'atribució dubtosa. La forma més abundosa és la Lamb. 10 A - Hayes 23 B, amb 18 exemplars segurs i 2 d'atribució dubtosa, seguida de lluny per les formes Lamb. 8 - Hayes 17 A, amb 2 exemplars, Lamb. 9 - Hayes 27, amb altres dos d'atribució dubtosa, i Lamb. 3 a - Hayes 14, amb un exemplar segur i altres d'atribució dubtosa, i les formes Lamb. 1 - Hayes 8, Lamb. 23 - Hayes 6 i Lamb. 7 - Hayes 7, amb un exemplar cadascuna, en el cas d'aquesta darrera d'atribució insegura.

N. Lamboglia va proposar una data inicial per a la difusió de la TSC A en la Mediterrània Occidental entorn del 90-100, perdurant fins a la segona meitat del segle III⁽²¹⁵⁾. Sobre aquesta base, A. Carandini estableix el començament de la seua producció al Nord d'Àfrica sota el regnat de Vespasià, fixant dos períodes, un clàssic que arriba fins a la fi del segle II, i un altre tardà que arriba fins a la segona meitat del segle III⁽²¹⁶⁾. En efecte, a *Albintimilium*⁽²¹⁷⁾ i Empúries⁽²¹⁸⁾ aquesta ceràmica apareix en estrats posteriors al 80, mentre que a *Ostia* les primeres formes de TSC A apareixen sota el regnat de Domicià⁽²¹⁹⁾.

Quant a la cronologia de les formes, la Lamb. 1 - Hayes 8 apareix ja a l'estrat VI d'*Albintimilium*, anterior a 90-100⁽²²⁰⁾; a *Ostia* es documenta des del regnat de Domicià fins als inicis del segle III⁽²²¹⁾; J. W. Hayes li dona una datació semblant, des de 80-90 fins a la segona meitat del segle II⁽²²²⁾. La forma Lamb. 7 - Hayes 7 apareix també en època flàvia, perdurant al llarg del segle II⁽²²³⁾. Altra forma que apareix en aquest moment inicial és la Lamb. 23 - Hayes 6, que perdura fins al segle III⁽²²⁴⁾. La forma Lamb. 3 a - Hayes 14 apareix a la primera meitat del segle II, i presenta també una llarga duració⁽²²⁵⁾. La forma Lamb. 8 - Hayes 17 A apareix a la segona meitat del segle II⁽²²⁶⁾ i en general perdura fins al segle III⁽²²⁷⁾. La forma Lamb. 9 a - Hayes 27 apareix igualment a la segona meitat del segle II, i perdura fins als inicis del III⁽²²⁸⁾; a *Albintimilium* apareix entre la meitat del segle II i la meitat del segle III, mentre que a Empúries apareix als estrats de les darreries del segle II i principis del III⁽²²⁹⁾; J. W. Hayes situa l'aparició d'aquesta forma entre els anys 160-220⁽²³⁰⁾. Per últim, la forma Lamb. 10 A - Hayes 23 B apareix als inicis del segle II, i és típica de la segona meitat d'aquest segle i

de la primera del III⁽²³¹⁾; a *Ostia* és correnta als estrats de finals del segle II i de principis del III⁽²³²⁾; J. W. Hayes la data entre mitjans del segle II i començaments del III⁽²³³⁾.

La TSC A resulta abundantosa en la majoria dels jaciments hispano-romans, trobant-se al Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽²³⁴⁾, la vil.la de Benicató (Nules)⁽²³⁵⁾, El Grau Vell (Sagunt)⁽²³⁶⁾, i les ciutats de *Valentia*⁽²³⁷⁾ i *Illici*⁽²³⁸⁾.

III.1.12. Sigil.lata clara C

Aparegueren 5 fragments, que suposen un percentatge de l'1'5 % del total de sigil.lates, tots al Sondeig III: 2 a la Capa II, 2 a la Capa III i 1 a la Capa IV. Hi ha 2 fragments amb tipologia determinable, 1 de la Capa III i l'altre de la Capa IV, tots dos pertanyents a la mateixa forma: Lamb. 40 - Hayes 50.

N. Lamboglia va situar la data inicial de l'aparició d'aquesta ceràmica, basant-se en l'estratigrafia d'*Albintimilium* i Empúries, cap a la meitat del segle III⁽²³⁹⁾. El començament de la seua producció al Nord d'Àfrica ha estat establert posteriorment per A. Carandini a partir de 230, mentre que la seua exportació s'iniciaria segons aquest autor cap al 240⁽²⁴⁰⁾. Sobre aquestes bases cronològiques, J. W. Hayes prolonga la seua producció al llarg del segle IV⁽²⁴¹⁾. L'apogeu de la primera fase de la seua producció se situa cap a la segona meitat del segle III, i la forma Lamb. 40 - Hayes 50, amb la vora apuntada, és característica d'aquesta època⁽²⁴²⁾.

En *Albintimilium*, la TSC C apareix a l'estrat III A, que es data al segle III, i no es troba encara a l'estrat III B, datat a la primera meitat del segle II⁽²⁴³⁾. A *Ostia* apareix a l'estrat II, que es data cap al segon quart del segle III⁽²⁴⁴⁾. A Roses, l'habitació 04 —amb TSC C— presenta una data final en la segona meitat del segle III⁽²⁴⁵⁾. A Empúries apareix a l'estrat I, que es data al segle III, en el qual estan absents la sigil.lata lucente i la TSC D⁽²⁴⁶⁾. També a *Illici*, l'estrat C presenta TSC C i no conté encara TSC D, datant-se també en la segona meitat del segle III⁽²⁴⁷⁾. Finalment, altres jaciments valencians amb important presència de TSC C són la vil.la de Benicató (Nules)⁽²⁴⁸⁾, El Grau Vell (Sagunt)⁽²⁴⁹⁾, la ciutat de *Valentia*⁽²⁵⁰⁾ i la factoria de La Punta de l'Arenal (Xàbia)⁽²⁵¹⁾.

III.1.13. Ceràmica comuna romana

Aquesta ceràmica, a excepció dels fragments que presenten un tipologia determinable, resulta en general de difícil classificació. Això ha fet que en alguns casos haja estat problemàtica la seua diferenciació de la ceràmica ibèrica, la perduració de la qual durant l'època romana resulta indubtable, cosa que resta valor als recomptes i percentatges.

Han estat inclosos en aquest apartat un total de 193 fragments. D'aquests, 113 són fragments de paret i no presenten cap decoració. Quant als fragments decorats, 3 estan recoberts a l'exterior per una engalba marró-rogenca (núms. 168, 169 i 237), 1 està decorat a la rodeta (núm. 5), 3 combinen la decoració a la rodeta amb acanaladures (núms. 173, 266 i 311), i 1 presenta decoració pentinada (núm. 45).

El fragment núm. 463, de la Capa IV del Sondeig III, pertany a una olla de vora girada del tipus Vegas 1, que en ocasions presenta una superfície externa negrosa, i al Baix Imperi apareix sovint decorada per grups de fines estries⁽²⁵²⁾. El núm. 353, de la Capa I del Sondeig III, pot pertànyer a una olla amb ranura a la vora del tipus Vegas 1 A, amb una àmplia cronologia, però especialment abundantosa al Baix Imperi⁽²⁵³⁾. El núm. 123, de la Capa I del Sondeig II, pertany a una cassola del tipus Vegas 5 - Hayes 197, forma típica de la ceràmica amb pàtina cendrosa. Es tracta d'una ceràmica de cuina

d'origen africà, que comença a fabricar-se en època flàvia, essent especialment abundosa als segles II-III i perdurant fins al IV⁽²⁵⁴⁾. Degué ser objecte d'imitacions, entre les quals tal vegada puga incloure's el núm. 357 de la Capa I del Sondeig III. El núm. 474, de la Capa IV del Sondeig III, és un morter que pot assimilar-se al tipus Vegas 7⁽²⁵⁵⁾. El núm. 34, del Sector V del Sondeig I, pertany a un plat de vora fumada, del tipus Vegas 16 - Hayes 196, igual que el núm. 566 de la Capa V del Sondeig III, encara que aquest presenta unes ranures a la part interna de la vora que no són corrents en aquesta forma⁽²⁵⁶⁾. Es tracta també d'un producte de la ceràmica de cuina d'origen africà, que apareix en època flàvia i perdura fins al segle IV, abastant una àmplia difusió⁽²⁵⁷⁾. Imitacions d'aquest tipus, però sense la vora fumada, deuen ser els núms. 354, 355 i 356 de la Capa I del Sondeig III, el núm. 424 de la Capa III i el núm. 467 de la Capa IV d'aquest mateix sondeig. El núm. 38 del Sector V del Sondeig I, i tal vegada també el núm. 4 del Sector I d'aquest mateix sondeig, poden pertànyer a sengles gerres del tipus Vegas 38, la pervivença del qual sembla no passar del segle I d. E.⁽²⁵⁸⁾. Per últim, el núm. 462 de la Capa IV del Sondeig III pot pertànyer a una gerra del tipus Vegas 40, d'àmplia cronologia, però especialment abundosa entre els segles II-IV⁽²⁵⁹⁾.

Aquesta ceràmica no ha estat objecte en general d'estudis monogràfics al País Valencià, a excepció del recent treball de M. J. Sánchez sobre els materials de Santa Pola (Alacant)⁽²⁶⁰⁾. Apareix recollida, però, en llocs com la vil·la de Benicató (Nules)⁽²⁶¹⁾, El Grau Vell (Sagunt)⁽²⁶²⁾ i la ciutat de *Valentia*⁽²⁶³⁾, i també al proper jaciment del Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽²⁶⁴⁾.

III.1.14. Àmfores

Hi ha un total de 107 fragments, distribuïts de la següent forma: 4 al Sondeig I; 65 al Sondeig II i 38 al Sondeig III. L'estat de les peces recuperades fa difícil la identificació dels diferents tipus per l'absència de perfils sencers i altres elements fonamentals. Amb tot, hi ha alguns fragments que poden classificar-se amb certa seguretat: 3 del tipus Dr. 2-4 del Sondeig I; 1 del tipus Dr. 7-11, 1 del tipus Dr. 2-4, altres 2 dubtosos d'aquest mateix tipus a la Capa II, i 1 dubtós del tipus Dr. IC a la P. I. de les Capes III-IV del Sondeig II; 1 del tipus Dr. 7-11 a la Capa IV del Sondeig III, i 2 de tipus greco-itàlic, un segur i l'altre dubtós, en aquesta mateix sondeig. Són tres, doncs, els tipus identificats amb seguretat, essent un altre dubtós.

El tipus greco-itàlic és el més antic dels documentats. És una àmfora vinària d'origen itàlic que pot datar-se des de les darreries del segle III fins a la meitat del segle II a. E.⁽²⁶⁵⁾. El tipus Dr. IC apareix a les darreries del segle II i és corrent a l'I⁽²⁶⁶⁾, perdurant fins al principat d'August, com s'ha pogut comprovar a *Belo*⁽²⁶⁷⁾; està ben documentat al Cabezo de Alcalà (Azaila)⁽²⁶⁸⁾. El tipus Dr. 2-4 fou usat originàriament per al transport del vi itàlic, i el seu període de producció s'estableix entre els regnats d'August i Adrià⁽²⁶⁹⁾. Els inicis de la producció tarraconense —a la qual pertanyen tots els fragments trobats— poden remuntar-se al darrer quart del segle I a. E.⁽²⁷⁰⁾, començant a exportar-se com a molt tard cap a la meitat del segle I d. E.⁽²⁷¹⁾. Aquest tipus el trobem als desembarcadors de la costa de Vinaròs⁽²⁷²⁾ i Benicarló⁽²⁷³⁾, i també en alguns jaciments propers, com El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽²⁷⁴⁾. Per últim, el tipus Dr. 7-11 apareix també en època d'August i és típic del segle I d. E.⁽²⁷⁵⁾, trobant-se igualment en la costa de Vinaròs⁽²⁷⁶⁾.

III.1.15. Mobil·liari metàl·lic

Resulta especialment abundós al Sector V del Sondeig I i a les Capes III, IV i V del Sondeig II, i està format en la seua major part per claus i diversos elements de difícil

identificació a causa del seu mal estat de conservació.

El núm. 14, trobat al Sector I del Sondeig I, és part d'una fibula de xarnera i arc en forma de fulla triangular que prefigura el tipus *Aucissa* i sovint s'inclou en aquest⁽²⁷⁷⁾. Correspon al tipus 28 de E. Ettliger⁽²⁷⁸⁾, i pot relacionar-se amb l'anomenat tipus *Alesia*⁽²⁷⁹⁾. Trobem paral·lels als campaments de *Numantia*⁽²⁸⁰⁾, a *Conimbriga*⁽²⁸¹⁾ i El Cerro Vilar (Monreal de Ariza)⁽²⁸²⁾. En terres valencianes coneixem una peça semblant a La Muntanyeta de Sant Josep (La Vall d'Uixó)⁽²⁸³⁾. El seu origen és incert, potser italià, i sembla associat, almenys en un principi, als moviments de tropes. La seua presència es fa més corrent al segle I a. E., apareixent encara de manera esporàdica al segle I d. E.

La peça núm. 97, trobada al Sector V del Sondeig I, deu ser part d'un pany (*sera*) en forma de cadenat cilíndric⁽²⁸⁴⁾. Exemplars semblants els trobem a *Conimbriga*⁽²⁸⁵⁾ i Fishbourne⁽²⁸⁶⁾. Altres elements de pany, singularment claus, trobem en llocs propers com El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽²⁸⁷⁾ i La Muntanyeta de Sant Josep (La Vall d'Uixó)⁽²⁸⁸⁾.

La majoria de peces identificables són claus de ferro de diferents formes i mides⁽²⁸⁹⁾. Hi ha claus curts de cap rodó i pla i secció quadrada (núm. 95); altres semblants però més llargs (núms. 89 i 384); altres semblants però de cap quadrat (núm. 91); claus sense cap de secció rectangular (núm. 96), i, finalment, altres en forma de T (núm. 94), potser els *clavi muscarii* de Vitruvi. Són els tipus corrents a la majoria de jaciments hispano-romans, i en general no han estat objecte de cap estudi⁽²⁹⁰⁾.

III.1.16. Troballes diverses

El núm. 224, trobat a la Capa II del Sondeig II, és una tésseira amb inscripció numeral⁽²⁹¹⁾. Es tracta d'un interessant testimoni lingüístic, que per les característiques del suport degué tenir un paper molt funcional. Altra peça semblant, però anepígrafa, aparegué a la Capa IV del Sondeig III (núm. 521).

El núm. 143, trobat a la Capa I del Sondeig II, és una peça de difícil identificació, però sembla que podria tractar-se d'un element de tocador.

El núm. 291, trobat a la Part Superior de la Capa IV del Sondeig II, sembla un penjoll d'os, mentre que el núm. 593, trobat a la Capa V del Sondeig III, és un fragment d'estil o punxó del mateix material.

Finalment, quant a vidre, hi ha 15 fragments distribuïts pels tres sondeigs, entre els quals només hi ha una vora.

III.1.17. Elements d'ornamentació

A l'excavació es van trobar nombrosos fragments d'estuc pintat i de motlures de guix. La cara interna de les parets trobades al Sondeig II, tant a la part tallada a la roca com al mur construït amb petits carreus, estava recoberta de morter. Sobre aquest revestiment o *tectorium* es posava una darrera capa més fina —estrictament, l'estuc— on s'aplicava la pintura⁽²⁹²⁾. Els motius que hi havia representats són difícils d'identificar per l'estat fragmentari dels materials recuperats, però sembla que en predominen els geomètrics de gran senzillesa, com les franges i línies ondulades. Quant als colors⁽²⁹³⁾, hi apareixen el negre, groc, blau i, sobretot, el roig. Fragments d'estuc pintat s'han trobat en altres jaciments propers, com El Palao⁽²⁹⁴⁾ i El Cabezo del Moro (Alcañiz)⁽²⁹⁵⁾, El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽²⁹⁶⁾ i La Muela (Hinojosa del Jarque)⁽²⁹⁷⁾.

Les motlures de guix apareixen igualment entre els enderrocs del Sondeig II, i presenten diversos perfils i en alguns casos també zones pintades. Troballes semblants

s'han assenyalat al Cabezo del Moro (Alcañiz)⁽²⁹⁸⁾, *Celsa*⁽²⁹⁹⁾ i San Esteban (El Poyo del Cid)⁽³⁰⁰⁾.

III.2. Interpretació

III.2.1. Sondeig I

Es van excavar 41 m², 21 dels quals corresponen a l'estructura trobada al Sector V. És el sondeig més extens, però també el més pobre en materials. Cal diferenciar entre els sectors I i IV, que deuen correspondre a un espai no edificat, i el V, que és una habi-

QUADRE I		SONDEIG I - Sector V			
	CERÀMICA	FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%
CUINA	FETA A MÀ			1	0'9
	PASTA GROLLERA			11	10
	COMUNA	Vegas 16	1	43	39'4
		Vegas 38	1 ?		
	ÀMFORES	Dr. 2-4	2	3	2'7
FINA	CAMPANIANA B			1	0'9
	ALTRES PRODUCIONS DE VERNÍS NEGRE			1	0'9
	ENGALBA GRISA			5	4'5
	PARETS FINES			3	2'7
	TSI	Goud. 28	1	2	1'8
	TSH	8	3	33	30'2
		15/17	3		
		27	1	33	30'2
		29	1		
		37	3		
	TSC A	Lamb. 3b - Hayes 14	1	6	5'5
Lamb. 10A - Hayes 23		4			
CERÀMICA DE CUINA				58	53'2
CERÀMIQUES FINES				51	46'7
TOTAL FRAGMENTS				109	

tació de 8'5 m. de llargària per 2'7 m. d'amplària orientada cap a l'Est.

Els materials que ofereixen possibilitats de datació entre els recuperats al Sector I són molt escassos i pertanyen a diferents èpoques. La fíbula pot ser considerada com un indicador de l'existència d'un nivell inicial d'època tardo-republicana.

El Sector V ofereix una major quantitat i diversificació de materials, amb 109 fragments ceràmics (Quadre I). Entre les ceràmiques fines, que fan un total de 51 fragments (46'7 %)⁽³⁰¹⁾, és majoritària la TSH, amb 33 (30'2 %), i un ampli repertori de formes. La TSC A, amb 6 fragments (5'5 %) és el segon grup quantitativament més important. La resta són 5 fragments de ceràmica d'engalba grisa, 3 de parets fines, 2 de vernís negre i 2 de TSI. Finalment, entre la ceràmica de cuina destaca un fragment de plat del tipus Vegas 16 amb la vora fumada, i, entre les àmfores, dos fragments del tipus Dr. 2-4.

La presència majoritària de TSH i TSC A entre les ceràmiques que ofereixen majors possibilitats de datació, i el fet que d'aquesta darrera només trobem formes que apareixen al segle II, ens permet aproximar una datació per a l'ocupació d'aquesta estructura que a grans trets podem situar entre mitjans del segle I d. E. i almenys el segle II. L'absència de TSS pot considerar-se com un possible factor de retardament de la data inicial, que podria portar-se a moments avançats del segle I. La datació que ens proporciona la moneda de Vespasià s'ajusta bé a aquest context, però les condicions de la seua troballa no permeten considerar-la un veritable *terminus post quem*, ja que —tot i que fou trobada sobre la mateixa roca— no hi ha seguretat que estigués dipositada per sota del terra de l'habitació, car aquest es va trobar força degradat. El final de la seua ocupació no pot fixar-se més que amb aproximació. La poca importància quantitativa de la TSC A no fa aconsellable una datació posterior al segle II, i en qualsevol cas l'absència de TSC C ens obliga a situar aquest final abans del segon terç del segle III. Per últim, i en aquest context, els 2 fragments de ceràmica de vernís negre i també els 2 de TSI cal considerar-los com materials residuals, producte tal vegada d'una ocupació anterior.

III.2.2. Sondeig II

Es van excavar aproximadament uns 14 m², en una zona que possiblement correspon a la part meridional d'una casa tallada parcialment a la roca i orientada també cap a llevant. Des del llindar de la porta, aquesta casa amida 10 m. de llargària; quant a l'amplària, la poca extensió del sondeig no permeté delimitar-la.

Aparegueren tres nivells per sota de la capa orgànica superficial. El primer correspon a la Capa I de l'excavació, i és un potent estrat d'enderrocs del sostre i de les parets que tancava els nivells inferiors corresponents a l'ocupació de la casa. El segon correspon a la Capa II, mentre que el tercer correspon a les Capes III-IV; per sota, i als intersticis de la roca, aparegueren alguns materials d'aparença residual. Començarem pel nivell més antic, el III, per tal d'intentar establir el moment inicial d'ocupació de la casa.

— **Nivell III (Capes III-IV):** els materials ceràmics apareguts en aquestes dues capes, com pot veure's a la Part Superior en què ambdues es van diferenciar, presenten una distribució semblant quant a ceràmiques d'importació i vaixel·la fina en general. D'un total de 277 fragments, aquesta darrera, amb 56, representa un 20'2 % (Quadre II). El grup més nombrós és el de la TSI, amb 34 fragments (12'2 %); d'aquests, hi ha 9 que han pogut ser classificats amb seguretat segons la tipologia de Ch. Goudineau: 2 pertanyen a una forma precoç, 6 a quatre formes clàssiques i un altre a una forma

tardana. La ceràmica de parets fines, amb 13 fragments (4'6 %), conforma un segon grup, i presenta alguns exemplars de procedència itàlica d'època tardo-republicana, i altres de producció hispànica i ja típics del segle I d. E. La TSH està representada per 4 fragments (1'4 %), entre els quals hi ha una forma 37, que apareix en època flàvia. La TSS, amb 3 fragments (1 %), presenta també una forma Drag. 37, que pot datar-se a partir del regnat de Neró. Finalment, hi ha un fragment d'una pàtera de campaniana B i un altre de ceràmica d'engalba grisa.

Entre la ceràmica de cuina, que reuneix 221 fragments (79'7 %), és més nombrosa la de tradició ibèrica, amb 109 (39'3 %), i presenta alguns exemplars de factura molt acurada i formes típiques com plats, pàteres i kàlathoi, quasi tots de petit tamany i

QUADRE II SONDEIG II - Nivell III (Capcs III-IV)					
	CERÀMICA	FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%
CUINA	FETA A MÀ			8	2'8
	PASTA GROLLERA			32	11'5
	IBÈRICA A TORN			109	39'3
	COMUNA ROMANA			39	14'0
	ÀMFORES	Dr. I C	1 ?	33	11'9
FINA	CAMPANIANA B	Lamb. 7	1	1	0'3
	ENGALBA GRISA			1	0'3
	PARETS FINES	Mayet II	1	13	4'6
		Mayet III	1 ?		
		Mayet VI	1 ?		
	TSI	Goud. 18	2	34	12'2
		Goud. 27	3		
		Goud. 28	1		
		Goud. 34	1		
		Goud. 35	1		
		Goud. 42	1		
		Haltern 2	1		
	TSS	Drag. 37	1 ?	3	1'0
TSH	15/17	1	4	1'4	
	37	1			
CERÀMICA DE CUINA				221	79'7
CERÀMIQUES FINES				56	20'2
TOTAL FRAGMENTS				277	

amb decoració pintada dibuixant motius geomètrics simples. La ceràmica comuna romana, amb 39 fragments (14 %), no ofereix formes típiques. Un darrer grup quantitativament important entre la ceràmica de cuina és la de pasta grollera, amb 32 fragments (11'5 %). Per últim, entre els recipients per al transport i magatzematge hi ha un fragment d'àmfora, possiblement del tipus Dr. IC.

Hi ha dos aspectes a destacar entre aquests materials ceràmics: la importància del component itàlic en la ceràmica fina, i la pervivença d'algunes formes i ceràmiques típiques del segle I a. E. L'element que per la seua importància quantitativa permet una major precisió a l'hora d'establir una datació inicial per a aquest nivell és, sens dubte, la TSI. Aquest degué començar a formar-se durant el període de major apogeu de les importacions d'aquesta ceràmica, entre el 10 a. E. i el 10 d. E., sota el regnat d'August. La vaixela present en aquest nivell, però, recull un altre component tardorepublicà, que pot ser considerat normal i confirma la pervivença en aquesta època d'algunes ceràmiques com la campaniana B, la forma Mayet II de la ceràmica de parets fines i les àmfores Dr. I C. Quant a la datació més moderna que ofereix la resta de materials, la proporcionen la TSS, estranyament escassa, i la TSH, que ens situen ja en la segona meitat del segle I d. E.

— **Nivell II (Capa II):** D'un total de 326 fragments ceràmics, la ceràmica fina representa, amb 53, un 16'2 % (Quadre III). La TSH és majoritària, amb 23 fragments (7 %), i presenta una notable varietat de formes. La TSI, amb 10 fragments i dues formes clàssiques, representa un 3 %. La TSS és també clarament minoritària, amb 3 fragments (0'9 %) i tan sols una forma identificable. La ceràmica de parets fines, amb 11 fragments (3'3 %) i productes hispànics, és el segon grup quantitativament important, però no ofereix cap forma identificable. La TSC A, amb 2 fragments (0'6 %), resulta quasi excepcional. Finalment, hi ha dos fragments de ceràmica de vernís negre, un de campaniana A i l'altre de campaniana B, i un altre d'una font amb vernís interior roig-pompejà.

Entre la ceràmica de cuina, que suposa el 83'7 %, és majoritària la ceràmica de tradició ibèrica, amb 159 fragments (48'7 %), que presenta escasses formes identificables i, en alguns casos, decoració pintada de tipus geomètric simple. La ceràmica comuna romana, de difícil identificació, amb 10 fragments, suposa únicament un 3 %, i no presenta cap forma típica. Quant als recipients per al transport i magatzematge, hi ha un exemplar d'àmfora del tipus Dr. 2-4 i un altre de tipus Dr. 7-11, i un dòlium, la forma del qual prefigura el prototipus romà.

L'estudi dels materials ceràmics que trobem en aquest nivell no permet fer excessives precisions cronològiques, donada la major diversitat de tipus ceràmics que hi apareix. La TSI, amb dues formes clàssiques, dona una data inicial en època d'August que pot fer de lligam amb el Nivell III. La TSS, molt escassa, amb algun exemplar de TSH de producció més antiga com la forma 29, poden ser considerades com a indicis de continuïtat fins la generalització progressiva d'aquesta darrera ja en la segona meitat del segle I d. E. La resta de materials ceràmics encaixa de manera general en un període cronològic ampli que sembla no anar més enllà de la primera meitat del segle II, amb una data més recent fixada pels dos fragments de TSC A, que poden pertànyer a sengles formes que apareixen precisament en aquesta època. En aquest context, materials com els dos fragments de ceràmica de vernís negre i l'as d'*Ilirta* han de ser considerats com elements residuals o simples intrusions. Cal destacar, per últim, la importància del component pre-romà en la ceràmica de cuina.

La localització del dòlium a l'extrem oest del sondeig, al lloc on va començar a

QUADRE III		SONDEIG II - Nivell II (Capa II)				
	CERÀMICA	FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%	
CUINA	FETA A MÀ			2	0'6	
	PASTA GROLLERA			7	2'1	
	IBÈRICA A TORN			159	48'7	
	COMUNA ROMANA			10	3'0	
	ÀMFORES	Dr. IA		1	32	9'8
		Dr. 2-4		1		
		Dr. 7-11		1		
DOLIA				63	19'3	
FINA	CAMPANIANA A			1	0'3	
	CAMPANIANA B			1	0'3	
	ENGALBA GRISA			1	0'3	
	PARETS FINES			11	3'3	
	ROIG POMPEIÀ			1	0'3	
	TSI	Goud. 27		2	10	3'0
		Goud. 35		1		
	TSS	Drag. 18/31		1	3	0'9
	TSH	8		1	23	7'0
		13		1 ?		
		15/17		3		
		18		1		
		29		1		
		37		3		
TSC A	Lamb. 3a - Hayes 14		1 ?	2	0'6	
	Lamb. 10A - Hayes 23		1 ?			
CERÀMICA DE CUINA				273	83'7	
CERÀMIQUES FINES				53	16'2	
TOTAL FRAGMENTS				326		

excavar J. de C. Serra, precisament en la mateixa zona on apareix un banc adosat a la paret, permet pensar en una àrea de magatzem o cuina, situada al fons del corredor d'entrada a la casa, on també es va trobar la tésseira amb inscripció numeral. En aquest departament, del qual es va excavar únicament l'extrem sud, aparegué una bossa de carbons que podria tenir relació amb aquesta possible funció⁽³⁰²⁾.

— **Nivell I (Capa I):** correspon al potent estrat d'enderrocs de la casa en què aparegueren la majoria dels elements constructius: morter, pedres i teules. Els materials ceràmics són escassos i poc representatius, però les proporcions que guarden en la seua composició són prou semblants a les del Nivell II.

Hi ha 19 fragments ceràmics, dels quals 7 pertanyen a ceràmiques fines: 3 de TSH, 2 de TSI, 1 de TSS i 1 de ceràmica de parets fines. La ceràmica de cuina està representada per 9 fragments: 5 d'ibèrica amb formes i decoració pintada també semblants —fins i tot amb fragments de peces recuperades al Nivell II— i 4 de ceràmica comuna romana, amb un fragment de cassola del tipus Vegas 5 amb pàtina cendrosa, típica del segle II. La cronologia que donen aquests materials és prou semblant a l'obtinguda pels del Nivell II, cosa que fa pensar en la inexistència de contaminacions. Finalment, cal destacar el fet que en aquest nivell es va trobar una peça que sembla un element de tocador.

L'excavació ha permès descobrir part d'una casa tallada parcialment a la roca —amb una potent capa d'enderrocs tancant els nivells d'ocupació— que correspon al corredor d'entrada, a part d'una habitació existent al final d'aquest i que podria haver comptat amb un primer pis. La seua construcció pot situar-se cap al canvi d'era, en època augústia, mentre que el moment final de l'ocupació sembla no anar més enllà de la primera meitat del segle II. Aquesta data inicial permet donar una cronologia al conjunt de l'edificació, amb les tècniques constructives emprades, la seua distribució espacial, etc. Altres elements, com la decoració interior a base de pintura mural i motlures de guix, resulten de difícil datació, però possiblement corresponen al moment de la construcció de la casa. Quant a la causa que va provocar el final de l'ocupació, no hi ha indicis d'una destrucció violenta ni d'incendi, només l'evidència de l'enfonsament, tal vegada accidental o potser precedit d'un període d'abandonament.

Amb tot i això, aquests resultats han de ser considerats provisionals, donada l'escassa extensió del sondeig. La continuació de l'excavació cap al Nord, per la zona d'habitacions interiors, permetrà sens dubte avançar en l'esclariment d'aquesta i d'altres qüestions.

III.2.3. Sondeig III

Es va excavar una superfície de 16 m² en una zona parcel·lada i conreada durant més de vuitanta anys. Es tracta d'un veritable sondeig estratigràfic fet a la terrassa NE, on és major la potència dels sediments, mitjançant el qual s'intentà obtenir una seqüència estratigràfica completa de l'ocupació de La Moleta. La divisió en capes, però, sembla no ajustar-se sempre a una diferenciació estratigràfica clara, segons pot veure's per la seua composició; tanmateix, els resultats obtesos per mitjà de l'estudi estadístic del material ceràmic permeten fixar amb una major precisió aquestes diferències o afinitats.

Les capes I-II corresponen a un primer nivell format per l'aterrassament i afectat pels treballs agrícoles, com demostren l'escassa quantitat i la barreja dels materials trobats, i també la troballa entre aquests d'algun fragment de ceràmica envernissada moderna. L'aparició d'una paret a uns 50 cm. de fondària permet situar amb certa

seguretat el començament dels nivells intactes. Les capes III-IV, fins a 1 m. de fondària, presenten una composició semblant, i poden considerar-se un segon nivell. La capa V, de 10 cm. de potència, sembla un reblit, i la composició dels seus materials ceràmics aconsella diferenciar-la de la següent, cosa per la qual aquesta passa a constituir el nivell III. Les capes VI i VII, de característiques semblants, presenten una composició molt diferent quant a materials ceràmics, i constitueixen, respectivament, els nivells IV i V.

— **Nivell V (Capa VII):** es van recollir un total de 1051 fragments ceràmics (Quadre IV). La ceràmica ibèrica a torn és majoritària, amb 767 fragments (72'7 %). La ceràmica feta a mà, amb 268 fragments, representa un 25'4 %. Entre les ceràmiques d'importació hi ha 6 fragments d'àmfores de procedència itàlica, 3 de bols hel·lenístics amb decoració en relleus i 2 de ceràmica campaniana A; els 3 de TSH cal considerar-los com una intrusió.

QUADRE IV SONDEIG III - Nivell V (Capa VII)		
CERÀMICA	TOTAL FRAGS.	%
FETA A MÀ	268	25'4
PASTA GROLLERA	2	0'1
IBÈRICA A TORN	767	72'7
ÀMFORES	6	0'5
CAMPANIANA A	2	0'1
BOLS HEL·LENÍSTICS	3	0'2
TSH	3	0'2
TOTAL	1.051	

La ceràmica feta a mà devia formar part d'un o més estrats situats a les cotes més fondes del sondeig, almenys en la seua majoria, on aparegueren indicis d'alguna estructura i taques de cendra i carbons que podien correspondre a alguna llar, i que possiblement devien continuar encara fins a una major profunditat, ja que l'excavació es va abandonar abans d'arribar a un nivell estèril. Aquesta ceràmica ens situa en un ambient cultural típic del Bronze Valencià. Hi ha alguns fragments, però, que presenten formes característiques de moments finals d'aquest període, com les cassoles de carena alta, mentre que altres, amb formes com les bases amb peu anular i la tapadora amb botó central, i tècniques decoratives com la incisió i l'engalba rogenca, corresponen a influències dels C. U. del Baix Aragó.

Entre la ceràmica ibèrica feta a torn trobem una bona mostra representativa del seu repertori de formes: pàteres, bols, petits vasos caliciformes, olles globulars de llavi motlurat i una tapadora d'urna d'orelletes; així com els motius més corrents a la decoració pintada: bandes, filets, dents de llop, cercles i semicercles concèntrics, ones i línies verticals paral·leles, i també altres motius vegetals estilitzats. Les ceràmiques d'importació amb les quals es va recollir aquesta ceràmica ens donen una cronologia baixa, ja del segle II a. E. Aquesta datació, però, crec que no pot fer-se extensiva a tot el conjunt, el qual podria abraçar un llarg període que aniria des de la consolidació de la cultura ibèrica en aquesta zona, fins a l'arribada de les primeres influències comercials romanes. En efecte, algunes peces com la tapadora d'urna d'orelletes poden remuntar

aquesta cronologia almenys fins al segle IV. L'absència, potser que accidental, d'importacions més antigues, ens obliga a esperar els resultats de futures excavacions que sens dubte aportaran noves dades per a l'esclariment d'una qüestió que cal deixar oberta.

— **Nivell IV (Capa VI):** es van recollir un total de 325 fragments ceràmics (Quadre V), 300 dels quals són de ceràmica ibèrica a torn (92'3 %). Aquesta presenta formes típiques com les pàteres, kálathoi, bols, olles globulars amb el llavi motlurat, gerres de cos ovoide o globular i llavi engrossit i pla, i decoració pintada a base de motius geomètrics com les bandes i filets, dents de llop, cercles concèntrics, zig-zags, línies ondulades i alguns motius vegetals. La ceràmica d'importació està representada per 3 fragments d'àmfores, dels quals dos pertanyen a sengles exemplars de tipus greco-itàlic, i 5 de campaniana A, que ens donen una cronologia aproximada del segle II a. E. Aquest nivell sembla enllaçar amb el moment més recent de l'anterior, segons es veu a través de la datació que ens proporcionen les ceràmiques d'importació, i en general pot situar-se en el segle II a. E.

QUADRE V		SONDEIG III - Nivell IV (Capa VI)		
CERÀMICA	FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%
FETA A MÀ			1	0'3
PASTA GROLLERA			16	4'9
IBÈRICA A TORN			300	92'3
CAMPANIANA A			5	1'5
ÀMFORES	Greco-itàl.	2	3	0'9
TOTAL			325	

— **Nivell III (Capa V):** es van recollir un total de 471 fragments ceràmics (Quadre VI), 395 dels quals són de ceràmica ibèrica (84'9 %), amb formes típiques com les pàteres, kálathoi, bols, gerres de cos ovoide o globular i llavi engrossit i pla, olles de cos globular i motlurat, i decoració pintada a base de motius geomètrics simples.

Les ceràmiques fines fan un total de 35 fragments (7'4 %). Entre elles hi ha un primer grup d'època republicana, amb 6 fragments de campaniana A, 2 de campaniana B i 1 de ceràmica de parets fines de procedència itàlica corresponent a una forma Mayet II; i un segon grup d'època altoimperial, amb 19 fragments de TSH, 6 de TSC A, amb dos exemplars de la forma Lamb. 10 A - Hayes 23 B, i 1 de TSI.

Sembla tractar-se d'un nivell de transició entre la capa inferior, d'època republicana, que fa el paper de reblit, i les superiors, ja d'època altoimperial, i deu correspondre en part al terra de l'habitació que es va excavar parcialment en aquestes, i en part a l'esmentat reblit que el sustentava. Aquesta interpretació troba suport en la mateixa composició de la capa, i explicaria la barreja de materials ceràmics que s'hi dona, amb una cronologia que pot estendre's entre els segles II a. E. i II d. E.

— **Nivell II (Capes III-IV):** es van recollir un total de 353 fragments ceràmics (Quadre VII), 242 dels quals poden ser classificats com ceràmica de cuina (68'5 %) i 111 com ceràmiques fines (31'4 %). Per l'estat en què apareix el primer grup resulta difícil diferenciar entre la ceràmica de tradició ibèrica i la comuna romana, essent molt

QUADRE VI		SONDEIG III - Nivell III (Capa V)			
CERÀMICA		FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%
PASTA GROLLERA				28	6'0
IBÈRICA A TORN				395	84'9
COMUNA ROMANA		Vegas 16	1	1	0'2
ÀMFORES				6	1'2
FINA	CAMPANIANA A	Lamb. 5	1	6	1'2
		Lamb. 36	1 ?		
	CAMPANIANA B	Lamb. 5	1	2	0'4
	PARETS FINES	Mayet II	1	1	0'2
	TSI			1	0'2
	TSH	8	1	19	4'0
		15/17	1		
		27	1		
		37	2		
	TSC A	Lamb. 10A - Hayes 23	2	6	1'2
CERÀMIQUES FINES				35	7'4
TOTAL FRAGMENTS				471	

escasses les formes identificables d'ambdues i de nul valor cronològic, tot i que cal destacar la presència d'alguns fragments amb restes de decoració pintada en aquella.

Entre les ceràmiques fines resulta majoritària la TSH, amb 68 fragments (19'2 %) i un ampli repertori de formes, entre les quals resulten més abundoses les llises (18 exemplars) que les decorades (6 exemplars). L'altre grup quantitativament més important és el de la TSC A, amb 30 fragments (8'4 %), i un predomini de formes que apareixen al segle II. La TSC C, amb 3 fragments (0'8 %), 2 dels quals pertanyen a la forma Lamboglia 40 - Hayes 50, ens proporciona la data més recent d'aquest nivell, cap al segon terç del segle III. Altre grup minoritari ens dona la datació més antiga: 5 fragments de TSS apareguts a la Capa IV, amb un segell de La Graufesenque que es data en temps de Claudi-Vespasià; 2 de TSI, amb un segell *in planta pedis* d'un terrisser aretí, l'activitat del qual pot datar-se entre els regnats de Tiberi i Claudi; 2 de ceràmica de parets fines i 1 de ceràmica d'engalba grisa.

La datació d'aquest nivell, que deu correspondre al període d'ocupació de la casa parcialment excavada en aquest sondeig, pot establir-se, de manera general, entre mitjans del segle I d. E. i la segona meitat del segle III. Donada l'escassetesa d'importacions itàliques i sudgàl.liques, i el possible caràcter residual de les primeres, hom pot considerar que aquest nivell comença a formar-se en un moment en què aquestes darreres no són ja gaire importants, potser en el darrer terç d'aquest segle. L'aclaparadora

QUADRE VII SONDEIG III - Nivell II (Capes III-IV)					
	CERÀMICA	FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%
CUINA	FETA A MÀ			1	0'2
	PASTA GROLLERA			3	0'8
	IBÈRICA A TORN			135	38'2
	COMUNA ROMANA	Vegas 1	1	82	23'1
		Vegas 7	1		
		Vegas 40	1 ?		
ÀMFORES	Dr. 7-11	1	21	5'9	
FINA	ENGALBA GRISA			1	0'2
	PARETS FINES			2	0'5
	TSI			2	0'5
	TSS			5	1'4
	TSH	2	1	68	19'2
		8	8		
		15/17	7		
		27	1		
		36	1		
		30	1 ?		
		37	5		
	TSC A	Lamb. 7 - Hayes 7	1 ?	30	8'4
		Lamb. 9a - Hayes 27	1		
		Lamb. 10A - Hayes 23	7		
TSC C	Lamb. 40 - Hayes 50	2	3	0'8	
CERÀMICA DE CUINA				242	68'5
CERÀMIQUES FINES				111	31'4
TOTAL FRAGMENTS				353	

majoria de TSH i TSC A ens situa clarament en un període en què aquestes ceràmiques han abastat la seua màxima expansió comercial, el qual coincideix en general amb les dates proposades. El moment final d'aquesta ocupació apareix definit per la presència de TSC C, que comença a importar-se cap al segon terç del segle III, i l'absència de ceràmiques típiques del segle IV, com la TSC D.

— **Nivell I (Capes I-II):** es tracta de material barrejat trobat a la capa superficial

QUADRE VIII		SONDEIG III - Nivell I (Capes I-II)			
	CERÀMICA	FORMES	EXEMPLARS	TOTAL FRAGS.	%
CUINA	PASTA GROLLERA			3	2'7
	IBÈRICA A TORN			27	24'7
	COMUNA ROMANA	Vegas 1	1	10	9'1
		Vegas 5	1		
	ÀMFORES			2	1'8
FINA	TSI	Haltern 2	2	6	5'5
	TSS			8	7'3
	TSH	5	1 ?	31	28'4
		8	1		
		15/17	3		
		36	1		
		37	2		
	TSC A	Lamb. 1 - Hayes 8	1	20	18'3
		Lamb. 8 - Hayes 17 A	1		
		Lamb. 9a - Hayes 27	1 ?		
		Lamb. 10A - Hayes 23	5		
Lamb. 23 - Hayes 6		1			
TSC C			2	1'8	
CERÀMICA DE CUINA				42	38'5
CERÀMIQUES FINES				67	61'4
TOTAL FRAGMENTES				109	

de terra orgànica i al reblit de la terrassa, entre el qual aparegueren dos fragments de ceràmica envernissada moderna, precisament a la Capa II. Es van recollir un total de 109 fragments ceràmics, 67 dels quals (61'4 %) corresponen a ceràmiques fines (Quadre VIII). D'aquestes resulta majoritària la TSH, amb 31 fragments (28'4 %). La TSC A, amb 20 fragments, representa un 18'3 %. Hi ha, per últim, 6 fragments de TSI, 8 de TSS i 2 de TSC C. Encara que no se li pot atribuir un valor estratigràfic, cal destacar el fet que la seua composició és molt semblant a la del nivell anterior.

Aquest sondeig inacabat presenta una llarga i diversificada sèrie de materials ceràmics, mitjançant els quals pot establir-se una successió de diferents etapes culturals. En primer lloc, al Nivell V apareix una fase inicial del Bronze Final amb algunes influències dels C.U. del Baix Aragó, per a la qual pot proposar-se una datació aproximada entre els segles VII-VI. La massiva presència de ceràmica ibèrica a torn defineix una segona fase en la qual aquesta cultura apareix ja formada, i que es pot estendre entre els segles V-II. Les primeres importacions d'àmfores vinàries i ceràmiques fines, que apareixen en els nivells V i IV, corresponen a la baixa època ibèrica, durant els segles II-I. El nivell III suposa la transició de l'època tardo-republicana a l'Alt Imperi, etapa que apareix ja ben definida al Nivell II, amb una cronologia que s'estén entre el darrer terç del segle I d.E. i la segona meitat del III. És en aquesta època quan s'edifica i ocupa aquesta estructura parcialment excavada, i situada a la vora de la llarga paret d'*opus caementicium*. La importància quantitativa de la TSC A, així com la presència de TSC C, defineixen un moment típic de la segona meitat del segle II i de la primera del III. El darrer moment d'ocupació d'aquesta estructura pot fixar-se en la segona meitat del segle III, entre l'arribada de les primeres importacions de TSC C i abans de l'arribada de TSC D i d'altres ceràmiques típiques del segle IV.

IV. EL MONETARI

La primera notícia de la troballa de monedes antigues a La Moleta correspon al moment en què es dona a conèixer el jaciment, per mitjà d'un article aparegut al diari "Las Provincias" del 29 d'octubre de 1876. Tanmateix, la importància numismàtica de La Moleta devia ser coneguda ja en la comarca⁽³⁰³⁾. Des de l'any 1957, F. Mateu i Llopis ha anat recollint totes les troballes monetàries d'aquest jaciment, fent una relació de 44 monedes estudiades directament per ell o per mitjà de fotografies, que darrerament ha estat també recollida i eixemplada per P. P. Ripollès i Alegre. Amb aquestes sèries i les troballes citades a la bibliografia anterior, hom presenta un recull bibliogràfic de caràcter general de tota la moneda trobada a La Moleta, distribuïda per grups segons períodes, del qual s'assenyalen fonamentalment els aspectes referits a les seques i a la cronologia⁽³⁰⁴⁾.

IV.1. Moneda ibèrica

- LLORENTE, 1876: monedes "celtíberes encara no desxifrades".
- BIOSCA, 1878, p. 20: monedes "celtíberes".
- ARIGÓ, 1879, làm.: un as de *Saiti*; un as de *Bolskan*; un as pot ser de *Kese* i un altre d'inclassificable (làm. XXII, núm. 1, 2 i 13).
- LLORENTE, 1887, p. 319, nota 2: monedes ibèriques.
- FERRER, 1888, p. 268: vuit monedes "celtíberes" ben conservades, algunes de *Kelse*.
- MATEU, 1958, núm. 957: un denari de *Bolskan* i un as de la mateixa seca pertan-

yents a la col.lecció Molinos⁽³⁰⁵⁾.

- MATEU, 1960, núms. 1038-1039: un as d'*Itirta* trobat a l'excavació de 1960, en poder de M. Milian, i un denari de *Bolskan* i un as de *Kelse* propietat de P. Querol.
- MATEU, 1966, p. 22: asos ibèrics d'*Itirta*, *Kelse* i *Bolskan*.
- PLA, 1968: una moneda ibero-romana propietat de M. Milian, i un denari de *Bolskan* i un as de *Kelse* propietat de P. Querol.
- RIPOLLÉS, 1980, pàgs. 28-29 i 87: un denari de *Bolskan*, un as de *Bolskan*, un as d'*Itirta*, un denari de *Bolskan*, un as de *Kelse*, un as d'*Itirta*, i asos de *Saiti*, *Saltuie* i *Bolskan*.
- MATEU, 1981 b, núm. 1630: dos asos de *Bolskan*, de la col.lecció Molinos.

El monetari ibèric documentat fins ara a La Moleta dona un total de cinc seques: *Saiti*, *Saltuie*, *Bolskan*, *Kelse* i *Itirta*, amb una presència majoritària de les seques de la vall de l'Ebre i un predomini entre aquestes de numari de *Bolskan*⁽³⁰⁶⁾ (fig. 44). Les seques situades en terres valencianes estan escassament representades. La cronologia que ofereixen aquestes troballes és molt àmplia, i s'estén pràcticament des del darrer terç del segle II fins al primer del segle I a. E.⁽³⁰⁷⁾

IV.2. Moneda romana republicana

- LLORENTE, 1876: alguna moneda de famílies romanes, com la Postúmia.
- ARIGÓ, 1879, p. 10 i lám.: diversos asos i denaris, alguns de la seca *Roma*, en general de difícil classificació (lám. XXII, núms. 5, 6, 9, 15 i 16).
- ARIGÓ, 1880, p. 5: monedes consulars d'argent.
- LLORENTE, 1887, p. 319, nota 2: monedes de famílies romanes, especialment de les Cornèlia i Postúmia⁽³⁰⁸⁾.
- FERRER, 1888, p. 268: monedes de diverses famílies romanes, entre les quals hom distingeix una d'argent amb bust de guerrer a l'anvers, i al revers una biga amb llegenda **AV. LENTVL.**; altra, també d'argent, a l'anvers presentava un vaixell i la llegenda **III VIR R.P.S.**, i al revers l'àguila i els estendards de les legions amb la llegenda **LEG. II**.
- MATEU, 1958, núm. 957: de la col.lecció Molinos,
 - denari de *L. Saufeius*.
 - denari de *M. Tullius*.
 - denari de *M. Porcius Cato*.
 - denari de *Cn. Cornelius Lentulus*.
 - denari de *Q. Sicinius*.
 - denari de *M. Antonius*.
- MATEU, 1960, núm. 1039: de la col.lecció P. Querol,
 - denari de *M. Cordius Rufus*.
 - denari de *L. Porcius Licinius*.
- PLA, 1968: de la col.lecció P. Querol.
 - denari de *M. Cordius Rufus*.
 - denari de *Q. Sicinius*.
- RIPOLLÉS, 1980, pp. 28-29:
 - denari de *L. Saufeius*, seca Roma (152 a. E.).
 - denari de *M. Porcius Cato*, seca Roma (123 a. E.).
 - denari de *M. Tullius*, seca Roma (120 a. E.).

- denari de *L. Porcius Licinius*, seca Narbo (118 a. E.).
- denari de *P. Cornelius Lentulus Marcellinus*, seca Roma (100 a. E.).
- denari de *Cn. Cornelius Lentulus*, seca Roma (88 a. E.).
- denari de *Q. Sicinius* (49 a. E.).
- denari de *M. Cordius Rufus*, seca Roma (46 a. E.).
- denari de *M. Antonius*, seca mòbil (32-31 a. E.).
- denaris amb la llegenda Roma i els Diòscurs.
- MATEU, 1981 b, núm. 1630: de la col.lecció Molinos,
 - denari de *M. P. Cato*.
 - denari de *L. Plo [tius]*, seca Roma⁽³⁰⁹⁾.
 - denari de *Q. Licinius*.
 - denari de *L. Saufeius*, seca Roma.
 - denari de *M. Tullius*, seca Roma.
 - denari de *Cn. Lentulus*.
 - denari de *M. Antonius*.

La presència de numari republicà és prou considerable, amb peces de la segona meitat del segle II a. E. fins al final de la República. El predomini de l'argent en aquesta època, i també de les peces encunyades a la seca Roma, resulta evident, essent fenòmens paral·lels als observats per P. P. Ripollès per a la resta del País Valencià. El focus El Forcall-Morella és un dels tres assenyalats per aquest autor en aquesta àrea amb una presència notable de moneda republicana⁽³¹⁰⁾.

IV.3. Moneda hispano-romana

- LLORENTE, 1876: monedes colonials de *Tarraco* i *Celsa*.
- ARIGÓ, 1879, lám.: un as de *Tarraco* d'August i un altre de *Saguntum* de Tiberi (lám. XXII, núms. 4 i 12).
- ARIGÓ, 1880, p. 5: monedes de *Clunia*, *Ilerda* i *Tarraco*.
- LLORENTE, 1887, p. 319, nota 2: monedes colonials de *Tarraco*, *Saguntum*, *Bilbilis*, *Celsa*, *Ilerda*, *Hibera Iulia*, *Caesaraugusta*, *Osicerda* i *Clunia*.
- FERRER, 1888, p. 268: una moneda de cada una de les següents seques: *Hibera Iulia*, *Ilerda*, *Saguntum*, *Tarraco*, *Bilbilis* i *Osicerda*, i altres de *Caesaraugusta*.
- MATEU, 1958, núm. 957: de la col.lecció Molinos,
 - semis d'*Hibera Iulia*.
 - bronze de *Tarraco* d'August.
 - semis d'*Ilerda* d'August.
 - semis d'*Osca* d'August.
 - quinari d'*Emerita* d'August.
 - semis d'*Illici* de Tiberi.
 - as d'*Osca* d'August.
- MATEU, 1960, núm. 1038: de la col.lecció M. Milian,
 - as llatí d'*Emporion*.
 - as de *Caesaraugusta*.
- PLA, 1968: en poder de A. Mestre,
 - bronze de Tiberi de *Dertosa*.
- RIPOLLÉS, 1980, pp. 28-29:
 - semis d'*Hibera Iulia*.
 - as llatí d'*Emporion*.

- as de *Tarraco* d'August.
- semis d'*Ilerda* d'August.
- semis d'*Osca* d'August.
- as d'*Osca* d'August.
- quinari d'*Emerita* d'August.
- as de *Caesaraugusta* d'August.
- as de *Tarraco* d'August.
- semis d'*Illici* de Tiberi.
- as de *Saguntum* de Tiberi.
- MATEU, 1981 b, núm. 1630: de la col.lecció Molinos,
 - as d'August de *Bilbilis*.
 - semis del *Municipium Hibera Iulia*.
 - as d'August de *Tarraco*.
 - as d'August d'*Osca*.
 - as d'August d'*Ilerda*.
 - as de la *colonia Iulia Illicitana Augusta* de Tiberi.

Les emissions colonials i municipals hispano-romanes, datables entre els anys 27 a. E. i 41 a. E., estan abundantament representades a La Moleta. Hi ha monedes de *Tarraco*, *Saguntum*, *Clunia*, *Ilerda*, *Bilbilis*, *Celsa*, *Hibera Iulia-Dertosa*, *Caesaraugusta*, *Osicerda*, *Osca*, *Emerita*, *Illici* i *Emporion* (fig. 45). Les dates més antigues vindrien donades per un as d'*Emporion* i per un semis d'*Hibera Iulia*. La resta correspon a emissions d'August i Tiberi, essent més abundoses les del primer. Destaca la presència majoritària de seques de la vall de l'Ebre i de l'àrea catalana⁽³¹¹⁾, així com la poca importància quantitativa de les seques valencianes —*Saguntum* i *Illici*, amb un net predomini de la primera—, l'absència de seques andaluses i la presència d'altres dues seques ben llunyanes com *Emerita* i *Clunia*. L'aprovisionament monetari durant el regnat d'August és sensiblement major que el documentat durant el regnat de Tiberi.

IV.4. Moneda romana imperial

- LLORENTE, 1876: monedes de coure i d'argent del temps d'August, Tiberi i L. Septimi Sever.
- BIOSCA, 1878, p. 20: monedes d'argent d'Adrià i Septimi Sever.
- ARIGÓ, 1879, làm.: un as d'Adrià (làm. XXII, núm. 7).
- LLORENTE, 1887, p. 319, nota 2: monedes d'August, Tiberi, Claudi, Adrià, Claudi el Gòtic, Probus, Constanci, Constantí, Arcadi i Honori.
- FERRER, 1888, p. 268: mitjans bronzes d'August, Tiberi, Claudi, Adrià i Trajà; petits bronzes de Claudi el Gòtic, Galiè, Probus, Constanci, Constantí, Arcadi i Honori.
- MATEU, 1958, núm. 957: de la col.lecció Molinos,
 - bronze d'August.
 - tres bronzes de Claudi.
 - denari de Trajà.
 - denari de Lucil.la.
 - bronze d'Adrià.
 - dos denaris d'Antoní Pius.
- MATEU, 1960, núms. 1039-1040:
 - as de Claudi de la col.lecció P. Querol.
 - bronze de Vespasià, de la col.lecció M. Milian.

- bronze de Domicià, de la mateixa col.lecció.
- bronze de Vitel.li, de la mateixa col.lecció.
- MATEU, 1961, núms. 1080-1081:
 - dos mitjans bronzes de la col.lecció Molinos.
 - petit bronze de Gracià, propietat de J. M. Milian Boix.
- MATEU, 1967, núm. 1179: en poder d'un particular,
 - gran bronze d'Adrià.
- PLA, 1968:
 - moneda de Domicià de la col.lecció M. Milian.
 - as d'August o Tiberi de la col.lecció S. Roda.
 - as de Trajà de la mateixa col.lecció.
- MATEU, 1971, núm. 1326:
 - bronze de Claudi.
- RIPOLLÉS, 1980, pp. 28-29:
 - monedes romanes d'August.
 - bronze d'August.
 - sesterci de Claudi.
 - tres bronzes de Claudi.
 - as de Claudi.
 - bronze de Vitel.li.
 - bronze de Vespasià.
 - bronze de Domicià.
 - denari de Trajà.
 - monedes romanes d'Adrià.
 - bronze d'Adrià.
 - dos mitjans bronzes d'Adrià.
 - gran bronze d'Adrià.
 - dos denaris d'Antoní Pius.
 - denari de Lucil.la.
 - monedes de Cómode.
 - monedes de Pèrtinax.
 - petit bronze de Gracià.
- MATEU, 1981 b, núm. 1630: de la col.lecció Molinos,
 - as d'August.
 - as de Tiberi.
 - denari de Lucil.la.
 - quatre bronzes de Claudi.
 - denari de Trajà.
 - dos bronzes d'Adrià.
 - sesterci d'Antoní Pius.

La moneda romana imperial ofereix una seqüència cronològica pràcticament contínua durant tot l'Imperi, amb una escassa presència d'exemplars corresponents als segles III i IV. Hi ha monedes de vint emperadors, la relació total dels quals és com segueix: August (27 a. E.-14 d. E.), Tiberi (14-37), Claudi (41-54), Viteli (69), Vespasià (69-79), Domicià (81-96), Trajà (97-117), Adrià (117-138), Antoní Pius (138-161), Cómode (176-192), Pèrtinax (193), Septimi Sever (193-211), Gal·liè (253-268), Claudi II

(268-270), Probus (276-282), Constanç Cloro (292-306), Constantí (306-337), Gracià (367-383), Arcadi (385-408) i Honorí (393-423). En destaca un bronze de Vitel·li encunyat a *Tarraco*, les monedes d'alguns dels emperadors de la crisi del segle III i les dels emperadors Arcadi i Honorí, que assenyalen la fi de l'Imperi i de la sèrie monetària romana⁽³¹²⁾. Hi ha també algunes llacunes cronològiques en l'aprovisionament monetari d'aquesta època, corresponents als períodes que van de Septimi Sever (211) a Gal·liè (253), i de Constantí (337) a Gracià (367).

D'aquesta relació de monedes, troballes esporàdiques en la seua gran majoria, de què tan sols una mínima part ha pogut ser estudiada directament, no poden sinó extreure's conclusions molt generals, de caire cronològic fonamentalment, que de manera resumida ja va publicar F. Mateu⁽³¹³⁾. El recent treball de P. P. Ripollès estableix cinc períodes que van de l'any 195 a. E. fins el 54 d. E., i les seues conclusions són en general vàlides per al nostre recull bibliogràfic, tot i que calga afegir-hi l'estudi de la resta de la sèrie monetària de La Moleta⁽³¹⁴⁾.

El primer d'aquests períodes, entre 195-133 a. E., està escassament representat a La Moleta, ja que només tenim un denari encunyat l'any 152 a. E., la qual cosa podria suposar un accés relativament tardiu del poblat a la utilització de la moneda com a mitjà de canvi. El segon període, entre 133-72 a. E., suposa ja la definitiva utilització de la moneda, amb valors relativament elevats, ja que es tracta d'asos i denaris. Aquest fet fa pensar en una utilització del numari a nivells molt reduïts, al no poder ser usat per a les transaccions correntes. De les sis seques presents, Roma aporta una major quantitat de peces, amb una cronologia d'emissió distribuïda al llarg de tot el període, i una major quantitat de peces encunyades en AR que en AE. De la resta de seques, quatre pertanyen a la vall de l'Ebre, amb un net predomini de *Bolskan*, i només una es localitza en el litoral valencià, de la qual cosa pot deduir-se que el poblat es trobava dins l'àrea de circulació monetària d'aquella zona, amb la qual mantindria uns contactes més extensos que amb el litoral. Per últim, és notable l'absència de seques catalanes en la composició de les seques peninsulars.

El tercer període, entre 72-27 a. E., reflecteix un buit en la circulació monetària des del seu inici fins el 49 a. E., any en què es data la moneda més antiga. Les seques presents es redueixen a dues, *Roma* i *Dertosa*, aquesta darrera amb un cas dubtós, amb un net predomini de la primera. Aquesta presència limitada de numari pot explicar-se pel període de recessió que es documenta en l'activitat dels pocs tallers peninsulars que segueixen encunyant en aquestes dates, i també pel fet que són aquestes precisament les zones amb una economia menys desenvolupada, i les mostres més febles numèricament les que es veuen afectades per aquest fenomen. El quart període, entre 27 a. E. i 41 d. E., presenta ja una major diversificació de seques, amb una més àmplia orientació cap al litoral i un cert equilibri entre les seques d'aquesta zona i les de la vall de l'Ebre. Entre les primeres n'apareixen dues de l'àrea catalana i altres dues del litoral valencià. En general, l'aprovisionament monetari en aquest període és sensiblement major al regnat d'August que durant el de Tiberi. Per últim, el darrer període, entre 41-54 d. E., està representat únicament per cinc peces de Claudi, quantitat que podria ser significativa d'un cert augment de l'aprovisionament monetari.

Quant a la resta de la sèrie monetària romana imperial, i de manera molt general, tenim una seqüència pràcticament contínua fins a la fi de l'Imperi, amb oscil·lacions a l'aspecte quantitatiu que difícilment poden ser considerades com a representatives de l'evolució de l'aprovisionament monetari en aquest llarg període. Poden constatar-se, com ja s'ha assenyalat, dues llacunes cronològiques a la primera meitat del segle III i al segon terç del segle IV, de les quals la primera resulta de difícil explicació, si no corres-

pon a un buit d'informació, ja que contradictòriament el període crític que segueix, a la segona meitat del segle III, sí que està representat al numari de La Moleta. Per últim, les encunyacions corresponents al segle IV apareixen en menor quantitat, el que podria reflectir les conseqüències de la crisi del segle III, que hauria afectat de manera important la ciutat alto-imperial.

Aquest estudi documenta la utilització de la moneda de manera quasi ininterrompuda al llarg de més de cinc-cents cinquanta anys, un testimoni inapreciable de l'ocupació de La Moleta durant l'antiguitat. Podem entreveure, per mitjà d'aquesta anàlisi limitada, l'existència d'un nucli ibèric originari amb forta vitalitat al llarg de l'etapa republicana, que es romanitza sense abandonar l'assentament primitiu i arriba a convertir-se en un nucli urbà de certa importància, prolongant la seua vida durant tot l'Imperi, sense que esdeveniments com la conquesta militar romana, les guerres civils o fins i tot la crisi del segle III, suposen l'acabament de l'ocupació humana en La Moleta⁽³¹⁵⁾.

V. CONSIDERACIONS FINALS

L'ocupació estable de La Moleta degué iniciar-se a l'Edat del Bronze. El sílex treballat és abundós per tota la seua superfície i pels seus voltants, havent estat trobada alguna peça a la mateixa excavació; la ceràmica típica d'aquesta època és nombrosa a la part sudoriental del cos inferior. D'altra banda, la troballa de destrals de pedra polida i puntes de fletxa, documentada ja per la bibliografia i continuada encara en els darrers anys⁽³¹⁶⁾, confirma l'existència d'allò que pot considerar-se el primer període d'ocupació del jaciment.

La ceràmica feta a mà que apareix al Nivell V del Sondeig III, on trobem una sèrie de materials típics del Bronze Final barrejats amb altres que reflecteixen algunes influències de C.U., defineix un segon període en el qual l'hàbitat s'estén també per la terrassa NE. La incidència d'aquests influxos degué produir-se a partir dels grups del Guadalupe-Matarranya, i pot datar-se a partir del segle VI⁽³¹⁷⁾. Sembla tractar-se d'un fenomen d'aculturació que actua sobre un substrat indígena més que de veritables assentaments de C. U., i degué estendre's seguint els cursos fluvials almenys fins als contraforts del massís de Gúdar, segons pot deduir-se de les darreres investigacions realitzades al llarg de la franja oriental de la província de Teruel, mentre que per terres valencianes s'observa un cert desplaçament cap a la costa cercant els passos dels Ports i L'Alt Maestrat.

Un tercer període, documentat només al Sondeig III, el constitueix la cultura ibèrica, encara molt desconeguda en el seu desenvolupament a La Moleta, però que apareix ja plenament formada des del segle V al Baix Aragó⁽³¹⁸⁾. Entre els segles V-III degué desenvolupar-se una petita ciutat ibèrica, l'existència de la qual es documenta parcialment per la troballa en superfície d'algun fragment de ceràmica àtica de vernís negre. La conquesta militar i el subsegüent procés de romanització a partir del segle II sembla que no afecten, almenys de manera evident, la continuïtat de l'ocupació del jaciment.

La ciutat ibèrica d'època republicana, en allò que podem considerar un quart període, degué experimentar un desenvolupament semblant al d'altres *oppida* ibèrics millor coneguts de la vall de l'Ebre, com El Cabezo de Alcalá (Azaila)⁽³¹⁹⁾ i El Cabezo de las Minas (Botorrita), recentment identificat amb la ciutat de *Contrebia Belaisca*⁽³²⁰⁾, els quals desapareixen durant les guerres sertorianes. Les transformacions que la ciutat existent a La Moleta experimenta a l'Alt Imperi sembla que són la causa de la pràctica

desaparició de les restes d'època republicana, que només trobem als nivells V-IV del Sondeig III, a l'àmplia terrassa N-NE on la potència estratigràfica és major, i en una sèrie de materials de caràcter residual apareguts als altres sondeigs.

La crisi que per al poblament hispano-romà suposa el període de les guerres civils es documenta de manera especialment intensa a la vall de l'Ebre, però no sembla afectar, almenys de manera definitiva, l'*oppidum* existent a La Moleta, l'ocupació del qual continua al llarg de l'etapa altoimperial, tal i com s'esdevé en altres nuclis urbans pròxims com El Palao (Alcañiz)⁽³²¹⁾ i La Muela (Hinojosa del Jarque)⁽³²²⁾. Als inicis del que podem considerar el cinquè període d'ocupació, la ciutat hispano-romana comença a experimentar una sèrie de transformacions de caràcter urbà, un reflex de les quals pot considerar-se la construcció en època d'August de la casa parcialment excavada al Sondeig II. Cap a la segona meitat del segle I d. E. sembla produir-se una remodelació més profunda, car afecta dues zones ben distants: el centre de l'altiplà superior i la terrassa N-NE, on els sondeigs I i III van descobrir sengles estructures que podrien haver estat construïdes en aquesta època.

Cap a la primera meitat del segle II es produeix l'abandonament de la casa parcialment excavada al Sondeig II, sense que hi hagen indicis d'una destrucció violenta⁽³²³⁾. Tanmateix, la vida a la ciutat hispano-romana continua, almenys en la zona de la terrassa N-NE en què es va obrir el Sondeig III, fins a la segona meitat del segle III, no havent-se trobat en aquesta excavació materials datables des de les darreries d'aquest segle i típics del IV.

Entre els nuclis urbans coneguts als voltants de La Moleta, a banda de les ciutats costenques de *Saguntum* i *Dertosa*, sobre la continuïtat de les quals al Baix Imperi no hi ha dubtes, l'existent al Palao (Alcañiz), segons V. Bardaviu i R. Thouvenot, desapareix destruït per un incendi al segle III⁽³²⁴⁾, mentre que per a F. Marco els resultats de les darreres excavacions no permeten prolongar la seua ocupació més enllà del segle II d. E.⁽³²⁵⁾ *Celsa* (Velilla del Ebro), segons M. Beltrán, s'abandona en època de Claudi-Neró⁽³²⁶⁾. També la ciutat existent a San Esteban (El Poyo del Cid) s'abandona en aquesta època, segons F. Burillo⁽³²⁷⁾. Finalment la ciutat existent a La Muela (Hinojosa del Jarque) no ha estat encara excavada, però els materials arqueològics que han pogut ser estudiats proporcionen una àmplia cronologia que va des d'època republicana fins al segle III d. E.⁽³²⁸⁾ Quant a jaciments que per les seues característiques no poden ser considerats com a nuclis urbans, però que degueren tenir una categoria superior a la d'una simple vil·la, El Morrón del Cid (La Iglesiasuela del Cid) sembla estar ocupat de manera estable almenys fins al segle III⁽³²⁹⁾, i El Cabezo del Moro (Alcañiz), segons V. Bardaviu i R. Thouvenot, degué ser abandonat també en aquest mateix segle⁽³³⁰⁾.

Sembla, doncs, que en algunes zones de la banda meridional de la vall mitjana de l'Ebre s'esdevé un fenomen d'abandonament dels nuclis urbans, tal vegada producte d'una reorganització territorial, que en general pot situar-se cap al tercer quart del segle I d. E.⁽³³¹⁾ Dues ciutats ben allunyades, com la *Colonia Victrix Iulia Celsa* i San Esteban (El Poyo del Cid), totes dues situades a les àrees d'influència de sengles urbs de gran importància com *Caesaraugusta* i *Bilbilis*, respectivament, sembla que desapareixen en la mateixa època. Altres nuclis urbans situats més cap al Sud, com La Muela, La Moleta i El Palao continuen essent habitats, almenys en els dos primers casos, fins al segle III. Tanmateix, ja en el segle II apareixen alguns símptomes de deshabitació, molt localitzats a la casa parcialment excavada en el Sondeig II a La Moleta, i sembla que més generals al Palao. El coneixement arqueològic d'aquestes ciutats, encara molt parcial, aconsella posposar la interpretació històrica d'aquest fenomen.

Quant a l'aspecte urbanístic, un primer punt a destacar en La Moleta és l'estabilitat física del seu assentament, ja que, com ocorre a la majoria dels casos que hem vist, la ciutat hispano-romana segueix ocupant el mateix lloc en què s'havia desenvolupat l'antic *oppidum* ibèric, en aquest cas l'altiplà quasi inaccessible d'una formació tabular, sense que arribe a produir-se l'ocupació de zones immediates de més fàcil accés. Entre les raons que poden haver influït en aquesta continuïtat tenim l'abrupta topografia del terreny, l'interés a mantenir la seua privilegiada situació estratègica i un creixement limitat de la seua població que no féu necessari l'eixamplament de la superfície ocupada. Amb això i tot, aquesta és, com ja hem vist, de certa importància, entre 5-6 h. però menor que la de les ciutats vistes i incomparable amb la de grans nuclis urbans com *Saguntum*, *Bilbilis*, *Caesaraugusta*, etc.

L'organització de l'espai habitat degué estar condicionada per les especials característiques topogràfiques de La Moleta, amb una àmplia superfície oberta a l'extrem N-NE i tres estretes franges de terreny a l'altiplà superior i als corredors laterals del cos inferior. La via d'accés arribava a aqueixa terrassa, i des d'allí devia arrancar la xarxa urbana, constituïda possiblement en el seu desenvolupament més elemental per tres carrers de traçat paral·lel N-S: un central a l'altiplà superior que el travessaria de forma longitudinal, i altres dos que s'allargarien pels corredors laterals del cos inferior fins enllaçar entre sí a l'extrem sud. Aquest esquema devia reflectir, almenys en part, una certa continuïtat des d'època ibèrica, degut en part a la impossibilitat de fer grans reformes estructurals. La intensa ocupació del lloc que sembla besllumar-se en superfície vindria a confirmar, d'altra banda, l'existència d'aquesta àmplia cobertura urbana del lloc.

L'aparent absència d'un conjunt monumental en què hauria de materialitzar-se la triple funció del fòrum d'una ciutat, com a centre administratiu, religiós i comercial, l'existència del qual sembla més clara en El Palao (Alcañiz)⁽³³²⁾, i on devien estar situades la cúria i la basilica, edificis fonamentals en tot nucli municipal, pot explicar-se pel notable grau d'arrasament que presenta el jaciment i per la manca d'excavacions sistemàtiques. Les notícies sobre la troballa de "carreus amb cornisa polida", "pisos llaurats de pedra", capitells, i fins i tot "els fonaments d'una torre quadrada, d'enormes carreus de pedra sorrenca", que ens proporcionan la bibliografia, poden ser, amb alguns carreus i fonaments de parets encara visibles, indicis de l'existència d'estructures de tipus monumental. Per tractar-se de la zona més àmplia, la terrassa N-NE sembla el lloc més escaient per a la ubicació d'un conjunt d'aquestes característiques. Allí pogué obrir-se una plaça, possiblement entre la llarga paret d'*opus caementicium* i la muralla oriental, al lloc que avui ocupa el primer bancal, on arribaria el camí d'accés a la ciutat. En aquest sentit, és important assenyalar el paper d'aquesta paret en la distribució de l'espai en aquesta zona, ja que la seua presència constitueix una barrera que delimita una àrea molt determinada d'aquesta terrassa, tallant alhora l'accés cap a l'Oest en la seua part central.

El parament d'aquesta paret, d'*opus caementicium* en la seua major part, s'utilitza normalment per a construccions de caràcter hidràulic⁽³³³⁾. Podria tractar-se, doncs, d'un aqüeducte per a la distribució d'aigua a l'interior de la ciutat, possibilitat que estaria d'acord amb la localització del centre públic de la ciutat en aquesta zona. Cal abandonar, en conseqüència, la hipòtesi de T. Llorente segons la qual podria tractar-se del sòcol d'algun temple o monument públic. A més, la forta esllavissada que presenta el seu tram meridional permet confirmar que es tracta en realitat d'una paret, darrere de la qual, en el seu extrem nord, es va obrir el Sondeig III, que va descobrir part d'una casa. Més aparença de fonament d'alguna construcció de tipus monumental té la paret

existent al Sud del possible aqüeducte, feta de grans carreus, en alguns casos veritablement ciclopis.

A l'Exposició Històrica del poble es conserva, entre els materials procedents de l'excavació de 1958, un petit fragment d'escultura de pedra calcària grisa que sembla correspondre a un plec de la part inferior d'una túnica o toga (lâm. XXV, 2); pel tamany del plec, devia tractar-se d'una representació de tamany natural. La seua procedència concreta és insegura, però si hagués estat trobat en aquella excavació, ho degué ser a l'extrem septentrional del primer bancal, on podria haver existit una plaça pública. En qualsevol cas, resulta de gran interès la presència de fragments d'escultura, i en particular d'un que podria correspondre a un togat.

La identificació d'una construcció de possible caràcter hidràulic, com seria un aqüeducte, que amb una llargària mínima d'uns 74 m. travessa la terrassa N-NE de Nord a Sud pel seu terç oriental, ens porta a plantejar-nos el problema de l'aprovisionament i magatzematge de l'aigua. Cal recordar els "vestigis de cisternes" citats per la bibliografia, i també la construcció d'aquest tipus⁽³³⁴⁾, la situació de la qual resulta molt escaient per a l'abastiment d'aquesta zona, encara que no s'ha pogut trobar cap conducció que relacione ambdós elements. Algunes notícies orals referents a la troballa de tuberies de ceràmica completen allò que sabem sobre el problema de l'aigua a La Moleta.

Però tot açò ens serveix, i àdhuc d'una manera superficial, per a esclarir la part referida al magatzematge i distribució interna. Resta l'important problema de l'aprovisionament, respecte del qual pot pensar-se que per l'aïllament i elevació de La Moleta sobre els terrenys circumdants, degué resultar tècnicament complex l'abastiment des de l'exterior per mitjà d'algun tipus de conducció, del qual, d'altra banda, tampoc no s'hi ha trobat cap indici. Això fa pensar que l'aprovisionament devia efectuar-se fonamentalment per mitjà d'un sistema de cisternes que arreglegarien l'aigua de pluja, tal i com degué passar en tants casos de ciutats amb condicionaments topogràfics semblants, com és ara *Bibilis*⁽³³⁵⁾. Amb anterioritat a la seua construcció, i també en èpoques de seca, el sistema corrent devia ser l'aiguada en alguna de les deus properes, com La Font del Mas d'en Llorens, situada no molt lluny de la zona per la qual devia passar la calçada d'accés. Tanmateix, resulta estranya l'absència —almenys en superfície— d'un major nombre de restes d'aquesta mena de construccions, normalment fetes d'*opus caementicium*. Les cisternes no falten en altres nuclis urbans com El Palao (Alcañiz)⁽³³⁶⁾, El Cabezo de Alcalá (Azaila)⁽³³⁷⁾, *Celsa*⁽³³⁸⁾, i San Esteban (El Poyo del Cid)⁽³³⁹⁾; en altres jaciments de menor importància com El Cabezo del Moro (Alcañiz)⁽³⁴⁰⁾ i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽³⁴¹⁾, i també en altres llocs dispersos⁽³⁴²⁾.

El pes de la tradició indígena en la tècnica edilícia resulta evident en algunes de les construccions conservades. En efecte, la talla de la roca per aconseguir pisos anivellats en zones amb pendent, fent un hàbitat esglaonat, apareix ja en determinats poblats ibèrics com El Castellillo (Alloza)⁽³⁴³⁾, i es troba igualment en altres ciutats hispano-romanes com El Palao (Alcañiz)⁽³⁴⁴⁾, i en jaciments de menor extensió com El Cabezo del Moro (Alcañiz)⁽³⁴⁵⁾ i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)⁽³⁴⁶⁾. Quant als atobons i la tàpia, tècniques associades que s'utilitzen normalment per alçar les parets de les construccions sobre un sòcol de pedres trabades amb fang, el seu origen deu estar probablement a l'Edat del Bronze, havent-se pogut documentar en poblats del Bronze Final amb influxos de C.U. com El Cabezo Siriguarach (Alcañiz)⁽³⁴⁷⁾, en poblats ibèrics com El Tartrato (Alcañiz)⁽³⁴⁸⁾, en ciutats hispano-romanes d'època republicana com El Cabe-

zo de Alcalà (Azaila)⁽³⁴⁹⁾ i El Cabezo de las Minas (Botorríta)⁽³⁵⁰⁾, i d'època altoimperial com El Palao (Alcañiz)⁽³⁵¹⁾ i *Celsa*⁽³⁵²⁾, i perdurant fins a l'actualitat a la comarca dels Ports i al Baix Aragó.

Al voltant de la via d'accés, en el vessant oriental de La Moleta, degué existir una zona de necròpolis. Allí es van trobar en 1876 les restes d'un petit monument funeràri, del qual encara es conserven alguns carreus treballats de pedra calcària lleugera i blana (lám. XXIII), tal vegada dels bancs de La Mola de Sant Antoni (Morella). Entre les peces arreplegades, algunes presenten una motlura amb perfil de quart de bosell (làms. XXIV i XXV, 1), corresponent possiblement a la base d'un mausoleu del tipus dels coneguts a la necròpolis de *Belo* (Cádiz)⁽³⁵³⁾, de planta quadrada i sòcol elevat sobre el qual s'alçaria el monument. Una possible edícula d'aquestes característiques es va trobar l'any 1934 a la partida de Canet de Castelló de la Plana⁽³⁵⁴⁾. Amb aquest monument podria estar relacionada la inscripció publicada per E. Albertini, però ens falta informació sobre la seua procedència concreta.

El procés de renovació urbana que conforma la ciutat altoimperial ens resulta encara prou desconegut. Els tres sondeigs oberts a l'excavació de 1960 permeten fer algunes aproximacions sobre aquesta qüestió. La casa parcialment excavada al Sondeig II presenta un nivell inicial datable en època d'August, i aquesta data primerenca pot assenyalar el seu començament. Les estructures excavades als altres dos sondeigs no presenten nivells inicials tan antics, i llur construcció pot situar-se cap al darrer terç del segle I d. E. Amb les necessàries reserves, és possible formular, doncs, una primera hipòtesi segons la qual una reforma urbana de certa importància, que hauria esborrat els darrers vestigis de la ciutat republicana, podria haver tingut lloc en època flàvia, afectant determinades zones de la ciutat, singularment la terrassa N-NE, on el Sondeig III documenta un període d'ocupació intensa des de les darreries del segle I d. E. fins a mitjans del III.

L'ocupació estable de La Moleta sembla no anar més enllà de la segona meitat del segle III, segons els materials ceràmics recuperats a l'excavació de 1960, i també pels que ha estat possible arreplegar en superfície, entre els quals no hi ha ceràmiques típiques del segle IV. En aquella, però, no aparegueren evidències d'una destrucció violenta, i és possible que l'acabament de la vida urbana responga senzillament a un procés d'abandonament. En qualsevol cas, aquest fenomen no ultrapassa la segona meitat del segle III.

La ciutat hispano-romana existent a La Moleta pogué haver estat afectada per la crisi del segle III, el moment àlgid de la qual se situa en temps de l'emperador Gal·liè amb la invasió dels francs⁽³⁵⁵⁾. Hi ha algunes ciutats costaneres que presenten nivells d'abandonament que poden datar-se en aquesta mateixa època, com ara Roses⁽³⁵⁶⁾ i Empúries⁽³⁵⁷⁾, *Illici*, l'estrat C de la qual es data a la segona meitat del segle III, assenyalant els seus excavadors restes de destrucció violenta⁽³⁵⁸⁾, i El Tossal de Manises (Alacant), també amb un nivell de destrucció violenta que suposa l'abandonament definitiu de la ciutat⁽³⁵⁹⁾.

Les estructures descobertes a l'excavació no tornen a ser ocupades després de llur destrucció i/o abandonament, i aquest fet, amb l'absència de materials ceràmics posteriors, permet suposar la fi de la vida urbana a La Moleta. Algunes troballes monetàries dels segles IV-V assenyalen una llangorosa ocupació almenys fins al moment final de les emissions monetals romanes. Les tombes trobades a les excavacions de L. Molinos, situades per la zona nord del primer bancal, poden ser d'aquesta època o ja medievals. Coneixem en aquesta regió alguns poblats ibèrics que tornen a ser ocupats

entre els segles IV-V, com Alcañiz el Viejo (Alcañiz)⁽³⁶⁰⁾, potser El Castell de Morella⁽³⁶¹⁾ El Castell de Corbó (Benassal)⁽³⁶²⁾ i, ja més lluny, però també millor conegut per haver estat excavat sistemàticament, La Muntanyeta de Sant Josep (La Vall d'Uixó)⁽³⁶³⁾.

En base a un coneixement incipient del poblament rural de la comarca i dels territoris veïns, i amb sengles estudis inicials dels que sembla que són els dos nuclis de població més importants del territori: la mateixa Moleta i El Morrón del Cid, es pot plantejar, si més no, una primera hipòtesi sobre el model de poblament durant l'antiguitat en aquesta zona muntanyenca que s'estén a cavall entre terres valencianes i aragoneses.

Ja en època ibèrica s'observa una clara jerarquització de l'hàbitat (fig. 46), amb quatre tipus d'assentaments⁽³⁶⁴⁾:

— les torres, petits llogarets amb algunes cases adosades a la fortificació, possiblement amb atecedents a l'Edat del Bronze, que ocupen cims de difícil accés.

— els recintes de reduïda extensió, ocupant la superfície de llocs de fàcil defensa, sovint amb una torre com a fortificació principal.

— els recintes fortificats amb torres i muralles, en ocasions amb aparell ciclopi, i una incipient organització urbana, amb almenys un carrer central.

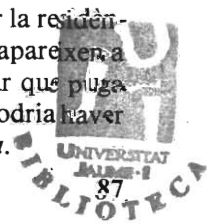
— els nuclis urbans, amb una superfície bastant major que els anteriors assentaments i una estructura urbana complexa.

Amb la romanització, la gran majoria d'aquests assentaments s'abandona, mantenint-se únicament alguns dels de major superfície. Canvia el model de poblament, però aquesta transformació afecta fonamentalment la base, els assentaments menors, precisament els més nombrosos.

En època romana el poblament adopta una major uniformitat, mantenint una clara jerarquització (fig. 47). Es tracta d'un poblament dispers i poc important demogràficament, estructurat bàsicament en tres tipus d'hàbitats:

a) en primer lloc, i com a base del poblament rural, hi ha les petites *villae* que apareixen en cada punt on l'existència de terres per al cultiu i aigua així ho permet. Són els establiments més nombrosos, veritables antecedents dels masos⁽³⁶⁵⁾, que en general no presenten restes materials d'aspecte luxós. La seua distribució conformaria la xarxa viària local i comarcal dins del territori municipal. La seua economia seria fonamentalment agrícola i ramadera, com assenyala la seua mateixa distribució. La data inicial d'aquests establiments resulta difícil de fixar, donat que no hi ha cap d'ells que s'haja excavat, però podria situar-se, almenys en alguns casos, en època augústia, donat el fort component pre-romà dels materials ceràmics arrellegats en alguns d'ells, i la presència d'imitacions tardanes de formes típiques de la ceràmica de vernís negre i de sigil.lata itàlica en uns altres.

b) després hi hauria els *oppida* ibèrics que per la seua situació o per les seues característiques defensives assoleixen determinades funcions en l'organització del territori i perduren durant l'Imperi, sense arribar, però, a configurar un establiment de suficient entitat com per a poder ser considerat una ciutat. El cas millor conegut és El Morrón del Cid, un nucli de població de tipus mitjà que presenta un notable conjunt epigràfic, restes monumentals de caràcter funerari, importants instal.lacions hidràuliques i d'altres elements que denoten un cert luxe material. Allí degué haver la residència d'una rica família de l'aristocràcia rural, tal vegada els *Proculi* que tant apareixen a l'epigrafia local, però la seua mateixa extensió i característiques fan pensar que pugues tractar-se d'un nucli de població major, potser un *pagus*, llogaret que bé podria haver exercit el paper de cap de districte a la zona meridional del territori de *Lesera*.

c) per últim, trobaríem el centre administratiu del territori, una petita ciutat de reduïda superfície situada prop d'un important nus de comunicacions, que és ignorada de manera quasi absoluta per les fonts literàries.

Aquest esquema, en què s'estableix una gradació forçosament simplificada dels hàbitats hispano-romans de l'àrea en què es troba la nostra ciutat, no pretén ser més que una primera hipòtesi de treball sobre la forma en què es va desenvolupar el poblament en època altoimperial. A la baixa romanitat s'abandonen la majoria de les *villae*, enregistrant-se alhora un fenomen de reocupació dels vells poblats ibèrics, mentre que en línies generals s'observa una certa continuïtat en l'ocupació dels vells *oppida* romanitzats.

NOTES

- (1) Sobre la història de La Moleta i dels seus diferents propietaris, ha estat l'historiador forcallà J. Eixarch qui ha escorcollat la documentació medieval existent, principalment a l'Arxiu Notarial de Morella; vegeu al respecte: EIXARCH, 1968 b; IDEM, 1980, pàgs. 11-12 i 23; i IDEM, 1982, pàgs. 64, 65 i 76. La cita és com segueix: "(...) *super mansium Johannis maçaner (...) affrontat cum terris michaelis mijavila, cum terris mansi den roçello de la torre, ab la molatella den miquel salbre, cum terris petri salles, cum terris michaelis albalat i ab la mola vedada*".
- (2) EIXARCH, 1968 b, p. 2: "(...) *que esse solebat johanis maçaner (difunto), socrum nostrum (...) in partita de la Almenarella (...)*". Aquest topònim el trobem ja a la donació del Castell de Mont-roig per Pere II al mestre de la Casa d'Alcañiz l'any 1209: "(...) *et execunt ad caput Vallis Ibone, et ascendentes per serram de Abenaurth, execunt ad almenarellam (...)*": GRAU, 1952, pàg. 357, i a la carta pobla de Morella atorgada per Blasc d'Alagó l'any 1233: "(...) *et per illo somo de illa serra exit alalmenarella et sicut dividit cum illa pena de Aonbayo (...)*": BETÍ, 1932 a, pàg. 292. Sobre aquest topònim vegeu: BARCELÓ, 1982, pàg. 92, qui planteja la seua etimologia de l'àrab /al-manaràlla/, diminutiu femení de /al-manàra/, que significa "la torre dels senyals, talaia en lloc elevat on s'encenen fogueres de senyal", i que en aquest cas deu fer referència al cim de 1129 m. de La Serra de Sant Joaquim de la Menadella, que fa de partió entre terres valencianes i aragoneses.
- (3) El Convent de Nostra Senyora del Roser i de Sant Blai, de l'Orde de Predicadors, fou fundat i dotat pel noble Blai Berga en 1609; vegeu al respecte: EIXARCH, 1982, pàgs. 83-93.
- (4) EIXARCH, 1968 b, pàgs. 2-3. Entre les moltes obligacions imposades a l'emfiteuta, n'hi ha una que diu: "It. lo convent sens detriment dels abres ni massada puixa fer los forns de cals que aurá menester pera son us (...)". Aquesta degué ser sens dubte —amb l'aprofitament de carreus per a les edificacions del poble i masos veïns— una causa important de destrucció de les edificacions conservades a La Moleta.
- (5) Una còpia del document notarial sobre la partició es conserva en poder de la família Molinos: "Copia simple de la Escritura de partició de la masia de los Frailles, con colocación de fitas, en 25 de junio de 1788", citada en EIXARCH, 1968 b, pàg. 3. Des de llavors ambdós masos es coneixen indiferentment amb els seus noms actuals i l'apel.latiu "dels Frares". Així consta en un document de 1866 conservat a l'Arxiu Municipal d'El Forcall: "Relación de los puntos más notables de este término", també citat en: EIXARCH, 1968 b, pàg. 3, en què es cita igualment "la moleta de los Frayles".
- (6) El Convent isqué a subhasta el dia 7 d'octubre de 1843 per 71.500 reals de velló, i fou adquirit per a una altra persona per Francisc Moragrega, de Castelló de la Plana, qui va pagar 300.000 reals de velló; vegeu al respecte: BADENES, 1985, pàg. 76.
- (7) Nicolau Ferrer i Julve (Mirambell, 1839 - València, 1901), professor clínic des de 1863, fou degà de la Facultat de Medicina des de 1889 i Rector de la Universitat de València des de 1898. Sobre els seus treballs arqueològics a Mirambell, vegeu: BIOSCA, 1876, pàg. 6; BIOSCA, 1877, pàgs. 22-23; i ARASA, en premsa a. Posteriorment publicà altres treballs sobre Jérica, amb interessants aportacions a l'epigrafia llatina de l'Alt Palància.
- (8) La S.A.V. fou la primera entitat formada al País Valencià dedicada exclusivament als estudis arqueològics. Fundada l'any 1871 per un grup de socis de la Societat Econòmica d'Amics del País de València, entre els quals es trobaven, a banda del propi N. Ferrer, J. Vilanova —germà de l'il.lustre geòleg valencià—, el bisbe J. Cardona i l'enginyer L. Alloza, ambdós de Castelló. La S.A.V. va publicar unes memòries anuals que arriben fins a l'any 1881; pocs anys després, entre 1883 i 1886, desaparegué com a entitat; vegeu, sobre la seua història: GOBERNA, 1981; i IDEM, 1983.
- (9) Vicent Molinos i Prats (El Forcall, 1820 - 1901), fill de Libori i Felipa. L'anècdota del descobriment apareix en: LLORENTE, 1876; i IDEM, 1887, pàg. 318.
- (10) En una lletra del 28-X-1876 de N. Ferrer a V. Molinos, publicada en: EIXARCH, 1969 a, pàg. 4, aquell li diu: "(...) Por el correo recibirá Ud. unos cuantos ejemplares del periódico en que hablo de su masada y de las ruínas de la Moleta. En las Provincias de mañana saldrá una descripción que de las mismas hago y otro día daré la continuación, interpretando lo que representa y la población antigua que allí hubo en mi juicio". La referència al primer article no pot ser a un altre que a l'esmentat, publicat precisament un dia després de la data que porta aquesta lletra, ja que no en coneixem un altre d'anterior. Sobre la correspondència entre N. Ferrer i V. Molinos, vegeu més endavant la nota 12. L'entalla que cita N. Ferrer apareix dibuixada en: ARIGÓ, 1879, fig. núm. 8; la tèssera és CIL II Sup. 6246-7.
- (11) FERRER, 1876 a i b.
- (12) La correspondència enviada per N. Ferrer a V. Molinos, conservada per la família d'aquest darrer, ha estat estudiada per J. Eixarch, qui publica extractes d'un total de 5 lletres: EIXARCH, 1969 a i b; IDEM, 1980, pàgs. 13 i 15; i IDEM, 1982, pàgs. 66 i 68.

- (13) BIOSCA, 1877, pàgs. 30-31, fig. A la sessió de la S.A.V. del dia 7 d'octubre de 1876, N. Ferrer va dictar una conferència sobre el tema: "¿El Forcall es la antigua Bisgargis?".
- (14) En dissoldre's la S.A.V., aquests materials arqueològics es van dispersar, passant en part a l'Ajuntament de València: GOBERNA, 1981, pàg. 594; i IDEM, 1982, pàg. 22. Ja en 1968, J. Eixarch féu gestions per a intentar averiguar on es trobaven, sabent per l'aleshores director del Museu Municipal de València, J. Llorca, que no hi havia res als seus fons de constatable origen forcallà. Revisats personalment els materials conservats a l'antiga col·lecció de la S.A.V., en els magatzems de l'actual S.I.A.M. de l'ajuntament de València, he pogut comprovar aquest fet; únicament alguns materials d'escassa importància i poc nombrosos, dels quals no consta procedència alguna, podrien pertànyer a la col·lecció donada per N. Ferrer a la S.A.V.
El fet que N. Ferrer no visità La Moleta l'any 1877, comprovable mitjançant aquesta lletra, sembla estar en contradicció amb la notícia que dóna LLORENTE, 1887, pàg. 318: "(...) Al año siguiente (del descubrimiento), tuve ocasión de visitarla; volvió el Sr. Ferrer, y repitió después las visitas (...)".
- (15) BIOSCA, 1878, pàg. 20.
- (16) ARIGÓ, 1879, pàg. 10. El dia 4 d'agost escriu a V. Molinos: "(...) Este año lo pasaremos aquí (en Jérica) (...) pero yo le prometo para dentro de pocos días hacerle una visita expreso, pues quiero verles a todos y que me diga si han descubierto algo más y hasta haremos excavaciones donde a Ud. le parezca, en los bancales de la célebre Moleta. P. D. Quizá mañana salga ya para Morella, con que no tardaremos en vernos".
- (17) ARIGÓ, 1880, pàg. 5. Per allò que es diu en aquesta memòria, cal pensar que N. Ferrer degué visitar de nou l'any 1879 La Moleta, tot i que posteriorment dóna a entendre que abans de la seua visita de 1887 només n'havia fet dues: "Como de mis dos primeras visitas ya di cuenta años pasados a la Sociedad Arqueológica Valenciana, y *Las Provincias* publicó mis descripciones y las de su propio director, voy solo a ocuparme de lo último que he visto, y a reseñar sencillamente mis últimas impresiones de viaje": FERRER, 1888, pàg. 267.
- (18) LLORENTE, 1887, pàgs. 316-320, reproduïda també en: EIXARCH, 1966. T. Llorente afegeix: "(...) es lastimoso que la Comisión de Monumentos de la provincia de Castellón no haya hecho nada para completarlos (los hallazgos) con excavaciones, que quizás dieran importante resultado".
- (19) FERRER, 1888, reproduït també en EIXARCH, 1973 a i b. L'article està redactat en forma de lletra dirigida a T. Llorente, director de "Las Provincias". Quant a l'atribució de les marques de terra sigil·lata citades en el text, PRI podria correspondre a *Priscus*, terrisser de la vall del Po (OXE-COMFORT 1382), mentre que AEL podria correspondre a *Aelius* (OXE-COMFORT 23), terrisser que aquests autors localitzen amb certes probabilitats a Puzzoles. N. Ferrer sembla que es contradiu en la xifra d'entalles: diu que V. Molinos en té 9 i després en cita 10; cal recordar, però, que aquest li havia donat en 1876 una blanca d'àgata, que sens dubte N. Ferrer també contabilitzava. La col·lecció actual d'entalles de la família Molinos consta de 14 peces, i ha estat breument estudiada per: MATEU, 1981 a. Quant a la part numismàtica d'aquesta col·lecció, ha estat recollida en diferents ocasions per aquest mateix autor: MATEU, 1958; IDEM, 1966; i IDEM, 1981 b.
- (20) Com ja hem vist, es tracta de CIL II Sup. 6246-7. Aquesta tèssera apareix citada ja en: LLORENTE, 1876; i ARIGÓ, 1879, pàg. 10, lám. (lám. XXII, núm. 8). E. Hübner la vesqué en 1886. F. Caballero fou secretari de la Universitat de València; era natural de Sevilla, soci del Cercle Numismàtic d'aquesta ciutat i també de la S.A.V.; vegeu, sobre aquest col·leccionista i estudis: GOBERNA, 1981, pàg. 580. La tèssera degué arribar a les seues mans quan la dissolució de la S.A.V. La inscripció LOL, gravada en lletra cursiva, havia estat interpretada per N. Ferrer com a "celtiberica", i deu correspondre a les inicials d'un nom.
- (21) BALBÀS, 1892, pàg. 20.
- (22) CHABRET, 1978, pàg. 45. El manuscrit publicat en aquesta data és anterior a 1907, any de la mort de l'il·lustre historiador de Sagunt.
- (23) ALBERTINI, 1913, pàg. 355 i nota I: "Quelques petits bronzes sont conservés par des particuliers: (...) provenant du Forcall, à Valence, chez M. Martí (...). El Forcall semble une localité particulièrement intéressant; on y a trouvé des inscriptions, des fragments architectoniques et céramiques, des petits bronzes, de monnaies, et de belles pierres gravées". Aquesta referència a la freqüència de les troballes arqueològiques romanes en El Forcall, tornarà a repetir-la l'autor alguns anys després en publicar un fragment d'inscripció llatina procedent de La Moleta: ALBERTINI, 1918-19, pàgs. 327-328.
- (24) SENENT, 1917.
- (25) SARTHOU, s/a., pàgs. 205 i 692.
- (26) SÁNCHEZ GOZALBO, 1928, pàg. 198: "En su término, y a la vera del barranco de la *Menadella*, yérguese la *moleta de Miró*, con restos evidentes y abundantes de edificación romana, y donde sus actuales dueños, los hermanos Molinos, han hallado gran cantidad de monedas y camafeos: la que arqueólogos

y numismáticos de todos los tiempos han pretendido identificar con la antigua Bisgargis''. Evidentment l'autor confon el nom de La Moleta amb el d'aquesta mola situada en terme de Morella.

- (27) BAYERRI, 1948, pàg. 675.
- (28) GONZÁLEZ MARTÍ, 1952, pàgs. 55-56. Les mides d'aquestes peces eren 9/6/4 cm. Aquest autor tenia, a banda de les monedes citades per E. Albertini, i del fragment d'inscripció que aquest mateix autor recull (vegeu la segona part d'aquest llibre, al capítol d'epigrafia llatina), un penjoll de bronze que jo encara he pogut veure i que es conservava al Museu Nacional de Ceràmica "González Martí" de València, concretament a la sala n.º 9 de ceràmica de Paterna del segle XIII, abans de la seua reestructuració; després d'aquesta, ningú m'ha sabut donar raó d'aquesta peça a l'esmentat museu.
- (29) MILIAN BOIX, 1952, pàg. 294.
- (30) FLETCHER I ALCÁCER, 1956, pàgs. 144, 148, 152, 155-157 i 161-162. Aquests autors es basen també en les descripcions de T. Llorente i N. Ferrer de 1887 i 1888, respectivament.
- (31) La relació d'aquests fets ha estat possible reconstruir-la gràcies, fonamentalment, a la documentació conservada a l'ajuntament del Forcall. Es tracta en realitat de correspondència privada a la qual em permet la llibertat d'al·ludir per raó d'esbrinar com es va gestar la iniciativa i quins van ser els primers passos.
- (32) SERRA, 1958; i IDEM, 1966. J. de C. Serra Ráfols (Maó, 1902 - Barcelona, 1971) fou també membre de l'Institut d'Estudis Catalans i President de la Secció d'Art i Arqueologia de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. En aquest informe també s'hi manifesten algunes idees encara d'actualitat i de gran interès, com ara la necessitat de controlar l'accés a La Moleta i l'oportunitat d'instal·lar un futur museu municipal en "Casa Oset", el palau propietat de la Diputació Provincial on té les seues oficines l'ajuntament. D'altra banda, amb ocasió d'aquesta visita, J. de C. Serra va donar una xerrada sobre La Moleta a la reunió d'aqueix any de la colònia forcallana a Catalunya, cosa que l'autor d'aquestes línies també va tenir l'oportunitat de fer, seguint el seus passos amb emoció, l'any 1982.
- (33) El Sondeig obert en una casa de l'extrem septentrional de l'altiplà superior, després continuat per E. Pla, pot veure's en una fotografia d'aquest autor al seu informe sobre la campanya d'excavacions de 1960 (PLA, 1961) (lám. XVI, 2). L'amforeta citada sembla que en realitat no era més que una gerreta, possiblement una de les conservades a l'Exposició Històrica local. D'altra banda, en aquesta visita es van posar en pràctica —sembla que per primera vegada al País Valencià— els mètodes electrònics de prospecció, segons relata el mateix J. de C. Serra: "En nuestra visita fuimos acompañados desde Barcelona por los señores Cano, que fue algo así como el Mecenas de la expedición, Travesset Queraltó, nuestro colaborador en las excavaciones de Barcelona, y Viladevall, reputado técnico en prospecciones electrónicas, bien conocido en Castellón por sus trabajos de alumbramiento de aguas, que puso a nuestra disposición sus aparatos electrónicos para detectar metales y cavidades vacías juntamente con su consumada práctica en su aplicación sobre el terreno. La rapidez de la visita y la gran superficie a prospectar no privaron que pudiésemos apreciar personalmente la eficacia de estos métodos y aparatos en el descubrimiento de las más insignificantes piezas metálicas. Para nosotros la visita a la Moleta del Mas dels Frares del Forcall, irá siempre unida a estos primeros ensayos de aplicación de los citados métodos a la investigación arqueológica".
- (34) La visita de M. Travesset i J. Sunyer, aquest darrer del Museu de Geologia de Barcelona, degué ser cap al 5 de novembre, segons lletra de P. Mampel a J. Campos d'aquesta data. En altra lletra posterior, amb data del 10 del mateix mes, dóna a entendre que l'excavació ja ha començat. El dia 17 li escriu J. de C. Serra, assabentat de l'inici d'aquestes excavacions, fent-li veure la necessitat d'aturar els treballs, i afegint: "(...) Això de què surtin atuell ceràmics sencers, fa pensar en una destrucció violenta (...)". El dia 19 li contesta P. Mampel, extractant-li aquesta lletra que havia rebut de J. Campos en què li conta les incidències de l'excavació. Aquesta degué tenir una curta durada davant la necessitat de trobar fonts de finançació. La notícia del viatge dels senyors Travesset i Sunyer aparegué al "Diario de Barcelona" del 17 de novembre, i al dia següent a "La Vanguardia"; en el primer d'aquests articles es diu que en el jaciment s'havia pogut localitzar "la necrópolis, restos de un templo y diversas habitaciones y calles pavimentadas".
- (35) Aquests aspectes queden reflectits en una lletra de C. Fabra a P. Mampel amb data del 26 de novembre; aquell havia visitat La Moleta l'any 1956 amb el general M. Abriat, adonant-se de l'interès arqueològic del lloc.
A mitjans de juliol de 1959, D. Fletcher fa una primera visita d'inspecció a La Moleta, quedant-ne vivament impressionat, segons una lletra dirigida a J. Campos amb data del 20 de juliol. En un altra lletra posterior, del 31 d'aqueix mateix mes, li agraeix la informació segons la qual els propietaris de La Moleta havien donat el seu consentiment per a fer l'excavació.
- (36) El permís el van demanar J. San Valero, D. Fletcher i E. Pla. Les gestions per a obtenir el permís dels

- propietaris les féu F. Esteve. M. Milian, director del Centre d'Estudis del Maestrat, gestionà el desenvolupament de l'excavació, per a la qual es van contractar cinc obrers: Miguel Almela Balaguer, Manuel Cano Buj, Manuel Cardona Carbó, Vicente Morrallo Grau i Antonio Dolz Carbó. En els treballs van participar també J. Llorens Font, Vicari de l'Arxiprestal de Morella, i l'estudiant R. Puig Adell. Sobre les condicions relatives a la seua finançació, vegeu l'acta de la sessió plenària de la Diputació Provincial de Castelló del 29 de juliol de 1960, fulla 51, Capítol "De Educación, Deportes y Turismo", a l'Arxiu Provincial, Secció Actes Diputació, Llibre núm. 134. Sobre els resultats d'aquesta campanya, E. Pla va redactar una memòria inèdita (PLA, 1961), un resum de la qual fou publicat al programa de festes de la vila de l'any 1968 (PLA, 1968). La referència oficial de l'excavació apareix en: PLA, 1966, pàgs. 282-283. Els materials arqueològics trobats en aquesta campanya s'han conservat fins al novembre de 1983 en el magatzems del S.I.P.; en l'actualitat estan dipositats al S.I.A.P. de la Diputació de Castelló.
- (37) Quan l'any 1968 es va procedir a organitzar l'actual Exposició Històrica local, es va comprovar que algunes d'aquestes peces trobades l'any 1958 havien desaparegut, com ja s'ha dit: EIXARCH, 1980, pàgs. 17-18; fou el cas evident de dues peces de ceràmica sigil.lata, una de la forma Rit. 5 i l'altra amb un segell, que cita E. Pla.
- (38) BRU, 1963, pàgs. 183, 187, 189 i 215.
- (39) MILIAN MESTRE, 1967, pàgs. 39 i 292.
- (40) MARTÍN ÀVILA, 1968, pàg. 112; posteriorment també apareix recollida per: BELTRÁN LLORIS, 1978, pàg. 80.
- (41) GIL-MASCARELL, 1971, pàgs. 61-66.
- (42) FLETCHER, 1972, pàg. 105; citat també per: OLIVER, 1978, pàgs. 278-280.
- (43) PLA, 1973, pàg. 285.
- (44) GIMENO, 1976, pàg. 26.
- (45) ENGUIX, 1981 a, pàg. 257, núm. 1.
- (46) GIL-MASCARELL, 1981, pàgs. 27 i 34, núm. 1.
- (47) FLETCHER, 1983, pàg. 94, núm. 34.
- (48) GIL-MASCARELL, 1984, pàg. 17, núm. 1.
- (49) La tradició situa en aquest lloc l'antic poble de Saranyana, topònim que pot referir-se al poblat medieval assentat en part sobre la vil.la romana, en el recinte del qual queda inclòs el mas i part de les seues terres. Al poble veí de La Todolella hi ha una ermita dedicada a Sant Cristòfol de Saranyana. Per la seua terminació en *-ana*, J. Coromines considera aquest topònim d'origen llatí: COROMINES, 1965, pàg. 237, núm. 260. Podria derivar, en efecte, del cognom *Seranus*. En els itineraris romans, la denominació d'algunes estacions amb un topònim derivat del cognom del seu propietari amb aquesta terminació és un fet bastant corrent; tenim, en Hispània, alguns casos com: *Caeciliana*, *Calpurniana*, *Deciana*, *Mariana*, *Rusticiana*, *Semproniana*, etc. per citar només casos en què el cognom original és fàcilment destriable; vegeu al respecte: ROLDÁN, 1975, pàg. 209 i ss. Per al cas concret del topònim "Borriana", vegeu: ARASA, en premsa b, amb la bibliografia anterior.
- (50) J. Coromines recull també la forma "Bombita(d)os", i considera aquest topònim com un mossarabisme per l'oclusiva sorda conservada entre vocals, que derivaria de "*montes vetatos*"; COROMINES, 1970, pàg. 153. Tal vegada pugua relacionar-se amb el topònim "*mola vedada*" que hem vist abans en un document de l'any 1591; vegeu al respecte la nota 1.
- (51) Seguesc l'opinió del Dr. M. Tarradell sobre la conveniència de la utilització del terme "sondeig": TARRADELL, 1985, pàg. 156.
- (52) Per a la terminologia de la ceràmica en general, són interessants les precisions de: MARCET I LLONGUERAS, 1982, pàgs. 3-17. Envers la TSH he seguit la terminologia i les normes establertes a la taula rodona que sobre aquest tema es celebrà al Museu Arqueològic Nacional en novembre de l'any 1982: "Terminología y criterios de atribución...", 1982. Les innovacions més importants que s'hi poden apreciar afecten fonamentalment la terminologia descriptiva de les peces i, sobre tot, llur numeració, que segons els nous criteris passa a constituir-se de manera independent de les tipologies clàssiques: MESQUIRIZ, 1982 a.
- (53) Les dues monedes trobades en aquesta excavació es conserven a la col.lecció particular de M. Milian i Boix.
- (54) En general, sobre aquesta forma, vegeu: ENGUIX, 1981 b, pàg. 73, fig. 4.
- (55) GIL-MASCARELL, 1981, pàg. 24.
- (56) ARTEAGA, 1976, pàgs. 186-187.

- (57) MOLINA, 1978, pàgs. 213 i 223. La font de carena alta i vora recta i eixent apareix al Bronze Final I de la periodització d'aquest autor, entre 1100-850, i perdura fins al Bronze Final III, entre 759-600.
- (58) MESADO, 1974, pàg. 106, fig. 58; i MESADO I ARTEAGA, 1979, pàgs. 35 i 53, fig. 12, 5.
- (59) GONZÁLEZ PRATS, 1979 a, pàg. 193 i ss; i IDEM, 1982, pàg. 324.
- (60) ARTEAGA I SERNA, 1975, pàg. 67, lám. I, 1 i 2; i ARTEAGA I SERNA, 1979-80, pàgs. 91 i 101-102, fig. 24.
- (61) ARTEAGA I SERNA, 1975, pàg. 67; i IDEM, 1979-80, pàgs. 104-105, amb la superfície brunyida, semblants a l'anomenat "tipus Carambolo".
- (62) RUIZ ZAPATERO, 1982, pàgs. 44 i 46, fig. 13, 8.
- (63) BOSCH, 1923, pàg. 645, figs. 460 i 461.
- (64) ARTEAGA I SERNA, 1975, pàg. 68, lám. V.
- (65) GIL-MASCARELL, 1981, pàg. 28.
- (66) Els fragments ceràmics amb decoració incisa de La Moleta apareixen citats erròniament en la bibliografia especialitzada com excisos, tot i que aquesta tècnica decorativa no ha estat enregistrada fins ara en aquest jaciment.
- (67) RUIZ ZAPATERO, 1979, pàgs. 277-278.
- (68) ALMAGRO GORBEA, 1977, pàg. 120.
- (69) RUIZ ZAPATERO, 1979, pàgs. 263-264.
- (70) RUIZ ZAPATERO, 1982, pàg. 48.
- (71) GIL-MASCARELL, 1981, pàg. 28.
- (72) ALMAGRO GORBEA, 1977, pàg. 120.
- (73) RUIZ ZAPATERO, 1979, pàg. 270, on constitueix la forma núm. 13 de la ceràmica llisa.
- (74) ARASA, 1983 a, pàg. 91, núms. 50-51.
- (75) Vegeu al respecte: BELTRÁN LLORIS, 1979 b, pàgs. 72-77; i BONET I MATA, 1981, pàg. 137.
- (76) ARANEGUI, 1970, pàg. 109.
- (77) CUADRADO, 1972, pàg. 144; i BONET I MATA, 1981, pàg. 132.
- (78) NORDSTRÖM, 1973, pàg. 107.
- (79) PALLARÉS, 1965, pàgs. 61-63 i 105. La data final de l'ocupació d'aquest poblat ha de ser retardada almenys fins a la segona meitat del segle II, a causa de la presència de campaniana A i B: SANMARTÍ, 1975, pàg. 116.
- (80) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 217. Caldrà relativitzar la validesa cronològica d'aquesta, i també de les ulteriors referències a aquest jaciment, en base a la revisió proposada pel mateix autor recentment: BELTRÁN LLORIS, 1984.
- (81) PELLICER, 1962, pàg. 64.
- (82) NORDSTRÖM, 1973, pàg. 106.
- (83) PLA I ARANEGUI, 1981, pàg. 78.
- (84) PALLARÉS, 1965, pàg. 60.
- (85) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàgs. 228-232.
- (86) ARANEGUI, 1970, pàg. 112.
- (87) PELLICER, 1962, pàg. 64.
- (88) PALLARÉS, 1965, pàgs. 66-69.
- (89) BONET I MATA, 1981, pàg. 131.
- (90) NIETO, 1939-40, fig. 10, 2 i 4, amb un plat de campaniana A de la forma Lamb. 36.
- (91) NORDSTRÖM, 1973, pàg. 106.
- (92) BONET I MATA, 1981, pàg. 131. No hi ha homogeneïtat en la terminologia emprada pels diferents autors per a designar aquesta forma, que fins i tot alguns consideren una variant de les pàteres; se les anomena: bols, tassons, copes, escudelles... Sota aquesta darrera denominació he agrupat els fragments que recorden les formes 31-33 de Lamboglia en la ceràmica de vernís negre, amb perfil hemisfèric i vora recta o lleugerament exvasada.
- (93) PALLARÉS, 1965, pàg. 61.
- (94) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 218, fig. 54.
- (95) ATRIÁN, 1966, pàgs. 169 i 178-179, figs. 15 i 25.

- (96) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 234.
- (97) ARASA, em premsa b.
- (98) VEGAS, 1973, pàgs. 117-118, tipus 49, fig. 42.
- (99) FLETCHER, 1964, pàg. 317.
- (100) JULLY I NORDSTRÖM, 1966, pàg. 119 i ss.
- (101) ARTEAGA I SERNA, 1975, pàg. 72; i ARTEAGA, 1976-78, pàg. 58.
- (102) PEREIRA, 1979, pàg. 326, mapa III, amb una distribució actualitzada d'aquesta forma; i PEREIRA I RODERO, 1983, fig. 1.
- (103) SANMARTÍ, 1981, pàgs. 170-173.
- (104) MOREL, 1980, pàg. 102. Sobre la tipologia de Lamboglia, vegeu: LAMBOGLIA, 1952. La nova tipologia de Morel en: MOREL, 1981.
- (105) SANMARTÍ, 1981, pàgs. 174-175.
- (106) MOREL, 1980, pàg. 103.
- (107) BELTRÁN LLORIS, 1979 a, per a les ceràmiques de vernís negre d'aquest jaciment en general; i IDEM 1984, per a la revisió de la cronologia recentment proposada per aquest autor.
- (108) SIEBERT, 1980, pàg. 58, figs. 7-9. En general, sobre el perfil dels exemplars trobats a la Península Ibèrica, vegeu: CABRERA, 1978-79, pàgs. 97-98.
- (109) LAUMONIER, 1977, pàg. 59. Apareixen també en diversos obradors que imiten el de Menémakhos, com el dels Estels amb 6 pètals, el de NI, el CI, etc.
- (110) CABRERA, 1978-79, pàgs. 85, núm. 5; 89, núm. 23; i 101.
- (111) LAUMONIER, 1977, pàgs. 45-53, làms. 9-10.
- (112) CABRERA, 1978-79, pàgs. 91, núm. 29, fig. 56; i 100.
- (113) LAUMONIER, 1977, pàgs. 432-433, pl. 100; vegeu un exemple al núm. 9760.
- (114) CABRERA, 1978-79, pàgs. 91, núm. 32, fig. 5 E, i 99.
- (115) COURBY, 1922, pàgs. 275-447.
- (116) FERNÁNDEZ DE AVILÉS, 1957. En general, sobre aquest tipus de ceràmica, vegeu: BELTRÁN LLORIS, 1978, pàgs. 63-64, amb bibliografia.
- (117) FERNÁNDEZ DE AVILÉS, 1958.
- (118) VEGAS, 1953-54; i IDEM, 1955-56.
- (119) ARRIBAS I TRIAS, 1959.
- (120) LAUMONIER, 1962.
- (121) CENTRO EXCURSIONISTA ELDENSE, 1972, pàg. 105, làm. IX, 9.
- (122) RAMOS FERNÁNDEZ, 1978.
- (123) BELTRÁN LLORIS, 1979 b, pàg. 46, fig. 22.
- (124) CABRERA, 1978-79.
- (125) LAUMONIER, 1962, pàg. 44. Es tracta de centres de producció d'origen joní que es dispersen per tot el Mediterrani, arribant fins i tot a Empúries, però mantenint les seues característiques tècniques, ja que els motles són originals o presenten adaptacions molt rigoroses.
- (126) CABRERA, 1978-79, pàg. 102.
- (127) El terme "dèlic" per a aquestes produccions no és exacte, ja que, com ha demostrat A. Laumonier, no hi hagué cap obrador que fabricàs ceràmica de relleus en aqueixa illa. Tota la producció "dèlica" estudiada inicialment per F. Courby —i després pel mateix A. Laumonier— pertany a una sèrie de tallers originaris de l'Àsia Menor, de la costa jònica: LAUMONIER, 1977, pàgs. 1-7, i ja abans, parlant de les troballes hispàniques: LAUMONIER, 1962, pàgs. 45-47.
- (128) En general, per a la datació d'aquest tipus de ceràmica, vegeu: COURBY, 1922, pàg. 422; i SIEBERT, 1980, pàgs. 63-66. Respecte als materials de Cartagena, CABRERA, 1978-79, pàgs. 103-104, els data a les darreries del segle II, moment de major activitat dels tallers jonics.
- (129) MOREL, 1981, pàg. 101.
- (130) VEGAS, 1973, pàg. 103, fig. 36.
- (131) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàgs. 209-213.
- (132) BELTRÁN LLORIS, 1979 b, pàgs. 48-50.
- (133) ARASA, 1983 a, pàg. 97, núms. 111-112, fig. 12.

- (134) DOMERGUE, 1971, pàgs. 323, núm. 203, fig. 24; 325, núm. 214; 327-328, núms. 230-234, etc. i pàg. 342 per a la datació.
- (135) MARABINI, 1973, pàgs. 79-82.
- (136) VEGAS, 1973, pàg. 65, tipus 24; MAYET, 1975, pàg. 27; i IDEM, 1980 a, pàg. 203.
- (137) DEDET, MICHELOZZI I PY, 1974, pàg. 94, fig. 28, núm. 34 i fig. 29.
- (138) MARICHAL I MAYER, 1980, pàg. 269.
- (139) ALMAGRO BASCH, 1953, pàg. 277, fig. 244, núm. 12. MAYET, 1980 a, pàg. 203, seguint M. Almagro Basch, rebaixa aquesta datació fins al darrer quart d'aquest segle i el primer de l'I. Sobre el mateix, vegeu: SANMARTÍ, 1982, pàg. 79, on s'estudia una tomba d'aquesta necròpolis que l'autor data entre 150-125.
- (140) SCHULTEN, 1929, pàg. 293, lám. 77, núm. 4, exemplar procedent de Saledilla.
- (141) ATRIÁN I MARTÍNEZ, 1976, pàg. 86, fig. 22, lám. XIX, C.
- (142) ARASA, 1983 a, pàgs. 126-127, núms. 425-426, fig. 32.
- (143) MESADO, 1974, pàg. 83, núms. 5-6, fig. 42; núm. 7, lám. XXVIII, 7; i ARASA, en premsa b.
- (144) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 206, fig. 51.
- (145) RIBERA, 1983, pàgs. 22, 25, 28, 32, etc.
- (146) MARABINI, 1973, pàgs. 59-62.
- (147) MAYET, 1975, pàg. 29; i IDEM, 1980 a, pàg. 203.
- (148) MAYET, 1975, pàg. 39.
- (149) MARABINI, 1973, pàg. 94.
- (150) MAYET, 1975, pàg. 79; i IDEM, 1980 a, pàg. 212, i en general, pàg. 213.
- (151) VEGAS, 1973, pàg. 77, tipus 32.
- (152) MAYET, 1975, pàg. 69.
- (153) ATRIÁN, 1967, pàg. 207.
- (154) VEGAS, 1973, pàg. 62; i MAYET, 1980 a, pàg. 214.
- (155) GOUDINEAU, 1970.
- (156) VEGAS, 1973, pàg. 48.
- (157) OXÉ-COMFORT 737. Aquest segell ja apareix citat en: MARTÍN, 1968, pàg. 112; i BELTRÁN LLORIS, 1978, pàg. 80. Hi ha un segell *in planta pedis* d'aquest mateix terrisser, encara inèdit, procedent del proper jaciment del Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid).
- (158) OXÉ-COMFORT 145, de molt àmplia difusió.
- (159) GOUDINEAU, 1968, pàg. 292.
- (160) GOUDINEAU, 1968, pàg. 298.
- (161) GOUDINEAU, 1968, pàg. 377.
- (162) GOUDINEAU, 1968, pàg. 308.
- (163) GOUDINEAU, 1968, pàgs. 310-315, qui segueix A. Oxé.
- (164) GOUDINEAU, 1968, pàg. 286, qui les data entre els anys 30 i 15-12 a. E.
- (165) GOUDINEAU, 1968, pàgs. 295-296.
- (166) GOUDINEAU, 1968, pàgs. 303-304.
- (167) GOUDINEAU, 1980, pàg. 127.
- (168) CONIMBRIGA, 1975, IV, pàgs. 337-338.
- (169) MAYET, 1978, pàg. 86.
- (170) RIBERA, 1981, pàg. 243.
- (171) RAMOS FOLQUÉS, 1969-70, pàgs. 19-23; i RAMOS FERNÁNDEZ, 1975, pàg. 171 i ss.
- (172) RIBERA, 1981, pàgs. 212-218 i 243, figs. 2-5.
- (173) MARTÍN, 1962, pàg. 369.
- (174) BURILLO, 1981, pàgs. 258-259, en general.
- (175) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 74-75; i MARCO, 1985, pàg. 188.
- (176) ARASA, 1983 a, pàgs. 110-112 i 116, núms. 201-228 i 292, figs. 18 i 22.
- (177) BELTRÁN LLORIS i altres, 1980, pàg. 222.

- (178) VERNHET, 1975, lám. VI.
- (179) VERNHET, 1975, pàg. 6 i lám. VI.
- (180) OSWALD, 1931, pàg. 208.
- (181) MOUTINHO, 1975, CONIMBRIGA, IV, pàg. 69.
- (182) MAYET, 1978, pàg. 87.
- (183) MAYET, 1978, pàg. 88.
- (184) RIBERA, 1981, pàgs. 218-233 i 244, i figs. 4 i 6-11.
- (185) RIBERA, 1981, pàgs. 244-245.
- (186) RAMOS FERNÁNDEZ, 1975, pàgs. 172, 176-178 i 197-205.
- (187) MARTÍN ÀVILA, 1962, pàg. 370.
- (188) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 74-75, on es recullen quatre marques de La Graufesenque; vegeu també: MARCO, 1985, pàg. 188.
- (189) ARASA, 1983 a, pàgs. 112-117, núms. 229-306, figs. 19-22.
- (190) Sobre aquesta producció, en general, vegeu la recent síntesi de MAYET, 1984. Per centres de producció, vegeu: ROCA, 1976, pàg. 100; i IDEM, 1978, pàg. 286, respecte a l'obrador d'Andújar, amb la referència a la data inicial de producció; i GARABITO, 1978, pàg. 607 i ss., respecte al de Tricio, els dos millor coneguts fins al moment. Segons F. Mayet, el centre de Mérida inicia la seua activitat a la segona meitat del segle I: MAYET, 1970, pàg. 33. Quant al de Bronchales, la seua producció deu començar en època flàvia: ATRIÁN, 1958, pàg. 172. En general, sobre aquesta qüestió, vegeu també: MEZQUÍRIZ, 1982 b, pàg. 136. La datació de la TSH s'ha basat fins ara fonamentalment en l'estratigrafia de *Pompaelo*, que fou estudiada per: MEZQUÍRIZ, 1958, la revisió de la qual s'ha proposat en els darrers anys: MAYET, 1984, pàgs. 93-94. En ciutats ben conegudes, com és el cas de *Conimbriga*, la TSH apareix sota el regnat de Claudi; en època flàvia es troben quasi totes les formes hispàniques, i ja sota el regnat de Trajà i al llarg de bona part del segle II predomina entre la resta de ceràmiques fines; vegeu, en general, sobre aquesta ciutat: CONIMBRIGA, 1975, IV, pàg. 339.
- (191) ROCA, 1980, pàg. 270; i IDEM, 1982, pàg. 163. Tanmateix, MAYET, 1984, pàg. 54, no creu que l'inici de la seua producció de TSH siga anterior a l'època claudiana.
- (192) Sobre aquesta qüestió, en general, vegeu: MAYET, 1984, pàg. 293. L'activitat de l'obrador d'Andújar, el millor conegut fins al moment, cessa cap a la meitat del segle II o poc després: ROCA, 1982, pàg. 164. L'estratigrafia de *Conimbriga* no permet constatar la seua presència durant els darrers decenni del segle II i al llarg del segle III. En canvi, a *Pompaelo*, és documentada la seua presència en alguns casos fins al segle IV.
- (193) SERRANO, 1982, amb un mapa de distribució dels productes dels obradors bètics.
- (194) ROCA, 1976, pàg. 56. En general, sobre aquesta forma als obradors hispànics, vegeu: MEZQUÍRIZ, 1961, pàgs. 93 i 94; i IDEM, 1978, pàg. 44; ROCA, 1978, pàgs. 291-292; i MAYET, 1980 b, pàg. 285.
- (195) ROCA, 1976, pàg. 47.
- (196) MEZQUÍRIZ, 1978, pàg. 42.
- (197) MEZQUÍRIZ, 1961, pàgs. 52-53; i IDEM, 1978, pàg. 41.
- (198) MEZQUÍRIZ, 1961, pàg. 70. ROCA, 1976, pàg. 46, la considera una forma avançada, ja del segle II.
- (199) ROCA, 1976, pàgs. 36-37.
- (200) MEZQUÍRIZ, 1958, pàg. 242; IDEM, 1961, pàgs. 54-55; i IDEM, 1978, pàg. 41.
- (201) MEZQUÍRIZ, 1961, pàg. 58.
- (202) ROCA, 1976, pàg. 40; i IDEM, 1978, pàg. 288.
- (203) MEZQUÍRIZ, 1958, pàg. 244; IDEM, 1961, pàg. 60; i IDEM, 1978, pàg. 42.
- (204) ROCA, 1976, pàg. 42.
- (205) MEZQUÍRIZ, 1958, pàg. 244; i IDEM, 1978, pàg. 42. En general: MEZQUÍRIZ, 1961, pàg. 65.
- (206) MEZQUÍRIZ, 1978, pàg. 44; i MAYET, 1980 b, pàg. 285.
- (207) ROCA, 1976, pàgs. 66-69.
- (208) MEZQUÍRIZ, 1958, pàg. 256; IDEM, 1961, pàgs. 106 i 110; i IDEM, 1978, pàg. 44.
- (209) A l'estrat VI de *Pompaelo* apareixen les dues barrejades: MEZQUÍRIZ, 1958, pàg. 256; i IDEM, 1978, pàg. 44. Sobre el mateix, en general, vegeu també: MAYET, 1980 b, pàg. 286.
- (210) ARASA, 1983 a, pàgs. 117-125, núms. 307-408, figs. 23-30.
- (211) RIBERA, 1981, pàgs. 233-245, i figs. 12-15.

- (212) MARTÍN ÀVILA, 1962, pàgs. 63-64.
- (213) RAMOS FERNÁNDEZ, 1975, pàgs. 204-205.
- (214) RIBERA, 1981, pàgs. 244-245.
- (215) LAMBOGLIA, 1958, pàg. 296.
- (216) CARANDINI, 1968, OSTIA, I, pàgs. 28-30; IDEM, 1969-70, pàgs. 107-108. Sobre el mateix vegeu també: MARTÍN ÀVILA, 1978, pàgs. 161-163.
- (217) LAMBOGLIA, 1958, pàgs. 295-296.
- (218) ALMAGRO I LAMBOGLIA, 1959, pàg. 14. L'estrat III del decumà A d'Empúries, amb poca TSC A, es data cap al 100, i es considera paral·lel a l'estrat IV, i sobretot al III C, d'*Albintimilium*, datat entre Domicià i Trajà.
- (219) MORICONI, 1973, OSTIA, III, 2, pàgs. 327-378.
- (220) LAMBOGLIA, 1958, pàgs. 262-263.
- (221) CARANDINI I PANELLA, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 679.
- (222) HAYES, 1972, pàgs. 34-35.
- (223) LAMBOGLIA, 1958, pàg. 271; HAYES, 1972, pàg. 33; i CARANDINI I PANELLA, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 679.
- (224) LAMBOGLIA, 1958, pàgs. 291-292. HAYES, 1972, pàg. 31, data el tipus B, al qual podria pertànyer el nostre exemplar, fins a la segona meitat del segle II. També, per a *Ostia*, vegeu: CARANDINI I PANELLA, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 679.
- (225) En general, per a les formes que apareixen en època d'Adrià i Antoni, vegeu: CARANDINI I PANELLA, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 684. Sobre aquesta forma en particular, vegeu: LAMBOGLIA, 1958, pàgs. 265-266; i HAYES, 1972, pàg. 41.
- (226) HAYES, 1972, pàg. 40.
- (227) LAMBOGLIA, 1958, pàgs. 272-274; i TORTORELLA, 1981, *Alt. F. C.*, I, pàg. 34.
- (228) TORTORELLA, 1981, *Alt. F. C.*, I, pàg. 32.
- (229) LAMBOGLIA, 1958, pàg. 274.
- (230) HAYES, 1972, pàg. 51.
- (231) LAMBOGLIA, 1958, pàg. 277. Sobre la datació inicial, vegeu: CARANDINI I PANELLA, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 679.
- (232) MORICONI, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 331.
- (233) HAYES, 1972, pàg. 48.
- (234) ARASA, 1983 a, pàgs. 125-126, núms. 409-424, fig. 31.
- (235) GUSI I OLÀRIA, 1977, pàg. 130, fig. 13.
- (236) ARANEGUI, 1982, pàgs. 31, 40 i 52, respectivament, per als nivells IA, IB i II, en què aquesta es documenta.
- (237) RIBERA, 1983, pàgs. 23, 25-26, 29-30, 33, etc.
- (238) RAMOS FERNÁNDEZ, 1975, pàgs. 205-208.
- (239) LAMBOGLIA, 1963, pàg. 162.
- (240) CARANDINI, 1968, OSTIA, I, pàgs. 34-36; i IDEM, 1969-70, pàgs. 109-110. Sobre el mateix, en general, vegeu també: MARTÍN ÀVILA, 1978, pàg. 183.
- (241) HAYES, 1972, pàgs. 72-73.
- (242) LAMBOGLIA, 1963, pàg. 150; i DELGADO, 1975, CONIMBRIGA, IV, pàgs. 254 i 256.
- (243) LAMBOGLIA, 1950, pàgs. 182-185.
- (244) CARANDINI I PANELLA, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 657; i MORICONI, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 332.
- (245) MARTÍN, NIETO I NOLLA, 1979, pàgs. 249-251.
- (246) ALMAGRO I LAMBOGLIA, 1959, pàgs. 3-6; no apareix, però, al decumà A.
- (247) RAMOS FERNÁNDEZ, 1975, pàgs. 212 i ss.
- (248) GUSI I OLÀRIA, 1977, pàg. 130, fig. 13.
- (249) ARANEGUI, 1982, pàgs. 31, 40 i 52, respectivament, per als nivells IA, IB i II, en què aquesta es documenta.
- (250) RIBERA, 1983, pàgs. 23, 26, 30, 33-34, etc.

- (251) MARTÍN I SERRES, 1970, pàg. 79, fig. 46, 70, etc.
- (252) VEGAS, 1973, pàgs. 11-14.
- (253) VEGAS, 1973, pàgs. 14-16.
- (254) CARANDINI, 1968, OSTIA, I, pàgs. 87-89; i IDEM, 1973, OSTIA, III, 2, pàg. 408 i ss.; VEGAS, 1973, pàgs. 22-25; i HAYES, 1972, pàg. 209.
- (255) VEGAS, 1973, pàgs. 28-34.
- (256) VEGAS, 1973, pàgs. 49-53, qui les data des d'època republicana.
- (257) CARANDINI, 1968, OSTIA, I, pàgs. 86-87; i IDEM, 1973, OSTIA, III, 2, pàgs. 417-420; i HAYES, 1972, pàgs. 208-209.
- (258) VEGAS, 1973, pàgs. 92-95.
- (259) VEGAS, 1973, pàg. 97.
- (260) SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, 1983.
- (261) GUSI I OLÀRIA, 1977, pàgs. 121-122, figs. 2-6.
- (262) ARANEGUI, 1982, pàg. 33, fig. 10, per al nivell IA; pàg. 43, fig. 16, per al nivell IB; pàgs. 54-56, fig. 20, per al nivell II; i pàg. 71, fig. 29, per al nivell IIIA.
- (263) RIBERA, 1983, pàgs. 24, 26, 31, 34, etc.
- (264) ARASA, 1983 a, pàgs. 128-129, núms. 441-464, figs. 33-34.
- (265) LAMBOGLIA, 1955, pàg. 251 i ss.
- (266) LAMBOGLIA, 1955, pàgs. 248-250; i BELTRÁN LLORIS, 1970, pàgs. 309-312.
- (267) DOMERGUE, 1973, pàg. 112.
- (268) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàgs. 196-198.
- (269) CALLENDER, 1965, pàgs. 11-12; PANELLA, 1970, OSTIA, III, pàgs. 119-120; i ZEVI I TCHERNIA, 1972, pàg. 55.
- (270) ARANEGUI, 1980, pàg. 80.
- (271) TCHERNIA, 1971, pàg. 76; i ZEVI I TCHERNIA, 1972, pàg. 53. Sobre l'extensió de la producció d'aquest tipus per terres valencianes, vegeu: ENGUIX I ARANEGUI, 1977, pàg. 31, per al forn d'Oliva, que es data al segle I d. E.; ARANEGUI, 1978, pàg. 310; i IDEM, 1981, pàgs. 533-534, amb un estat de la qüestió sobre la investigació dels centres de producció coneguts fins al moment.
- (272) FERNÁNDEZ IZQUIERDO, 1980, pàgs. 139-140, figs. 1, 3 i 4.
- (273) FERNÁNDEZ IZQUIERDO, 1980, pàgs. 146-148, figs. 2, 5, i lám. I. B.
- (274) ARASA, 1983 a, pàg. 129, núm. 456, fig. 34.
- (275) PANELLA, 1970, OSTIA, II, pàg. 12; BELTRÁN LLORIS, 1970, pàg. 390 i ss.; i MANACORDA, 1977, pàg. 123.
- (276) FERNÁNDEZ IZQUIERDO, 1980, pàg. 141, figs. 1, 8 i 9.
- (277) LERAT, 1956, pàg. 23, núms. 162-163, lám. IX. Trobem un exemplar molt semblant en: THILL, 1969, pàg. 154, núm. 108, lám. 10. No apareixen diferenciades, per exemple, en: DOLLFUS, 1973, pàg. 175, núm. 353, fig. 39.
- (278) ETTLINGER, 1973, pàgs. 21-22 i 89-92, làms. 8, 10, i 9, 4.
- (279) DUVAL, 1974; i LERAT, 1979, pàgs. 41-42, núm. 151, lám. XVII.
- (280) SCHULTEN, 1927, pàg. 259, lám. 45, núms. 35-36.
- (281) MOUTINHO I DA PONTE, 1979, CONIMBRIGA, VI, pàg. 118, núm. 47, lám. XXVII.
- (282) MARINÉ, 1978, pàgs. 378-381, núms. 10-13.
- (283) ROSAS, 1980, pàg. 200, núm. 5, fig. 2.
- (284) VALLOIS, *sera*, D.S., IV, 2, pàgs. 1245-1248.
- (285) MOUTINHO I DA PONTE, 1979, CONIMBRIGA, VI, pàg. 172, núms. 153-157.
- (286) CUNLIFFE, 1971, II, pàg. 139, núm. 82, fig. 64.
- (287) ARASA, 1983 a, pàg. 129, núm. 467, fig. 35.
- (288) ROSAS, 1980, pàg. 211, núm. 40, fig. 4.
- (289) SAGLIO, *clavus*, D S, I, 2, pàgs. 1238-1242, on es recullen les tres categories de claus citades pels autors clàssics: *clavi tabulares*, *clavi capitati* i *clavi muscarii*.
- (290) Una excepció és el cas de *Conimbriga*, on trobem algunes aproximacions cronològiques: MOUTINHO I DA PONTE, 1979, CONIMBRIGA, VI, pàg. 30 i ss.

- (291) Sobre tèsseres, en general, vegeu: LAFAYE, *tesserae*, D S, V, pàgs. 125-136; i CAGNAT, 1914, pàgs. 365-373. Alguns exemples en CIL II 4963 i Supl. 6246.
- (292) ABAD, 1982 a, pàg. 141.
- (293) Sobre aquesta qüestió, en general, vegeu: ABAD, 1982 b.
- (294) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 60, on es citen fragments de morter pintat de negre trobats a l'estructura F, considerada com un temple.
- (295) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 110, on es citen fragments d'estuc pintats de verd, violeta i roig.
- (296) ARASA, 1983 a, pàg. 131, núms. 501-504; es tracta de fragments pintats de roig i negre.
- (297) LOSTAL, 1980, pàg. 219; i ATRIÁN i altres, 1980, pàg. 165, núm. 313, on es citen fragments pintats de roig, groc, granat, verd i marró.
- (298) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 109-110, recullen alguns fragments d'un motlura d'estuc que devia córrer per la juntura de les parets i el sostre de l'habitació T, la qual, a més, presentava restes de pintura groga.
- (299) BELTRÁN LLORIS, 1983, pàg. 33, fig. 2.
- (300) BURILLO, 1981, pàg. 241, núms. 359-364, fig. 38.
- (301) Els percentatges es refereixen en tots els casos al total de fragments ceràmics trobats en cada nivell.
- (302) Al Cabezo de Alcalá (Azaila), M. Beltrán Lloris identifica les habitacions que presenten un banc adosat amb el rebost: BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 140; al Palao (Alcañiz) trobem habitacions de semblants característiques: BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 57-58, fig. 28; finalment, també n'apareixen al Cabezo del Moro (Alcañiz): BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 119-120, fig. 71.
- (303) GARCIA SEGURA, 1898, pàg. 104, recollit també a ORTÍ, 1979, pàg. 74, diu que la col.lecció numismàtica de J. Segura i Barreda, Arxiprest que fou de Morella, constava de més de cinc-cents exemplars; també Mossèn R. Brunyó tenia una important col.lecció de monedes que perdé. A l'obra de J. Segura hi ha algunes referències al contingut del seu monetari, recollides també per MATEU, 1975, pàgs. 244-246, qui diu que aquell va llegar la seua col.lecció numismàtica al Seminari de Tortosa, havent-se perdut l'any 1936 i recuperat almenys en part anys després. Segons notícia de M. Milian i Boix, el que resta d'aquesta col.lecció es conserva barrejat amb una altra, essent impossible la seua identificació. La seua procedència era íntegrament de la comarca dels Ports i zones properes, pel que és molt possible que almenys una part d'aquesta col.lecció fos originària de La Moleta. Sobre el mateix, vegeu també: BAYERRI, 1948, pàgs. 651-653.
- Una cosa semblant pot succeir amb la col.lecció numismàtica de l'enginyer L. Alloza conservada al Museu Provincial de Belles Arts de Castelló, part de la qual procedia de la comarca dels Ports: FALOMIR I VICENT, 1978, pàg. 333; i també: SARTHOU, s/a., pàgs. 206-207. En efecte, l'enginyer L. Alloza va dirigir les obres de la carretera de Morella fins al límit amb la província de Terol: SEGURA, 1868, I, pàg. 86, cosa per la qual degué tenir l'oportunitat d'adquirir algunes d'aquestes monedes, de la mateixa manera que degué passar amb la seua col.lecció de destrals de pedra polida.
- (304) De la relació bibliogràfica ha estat excluida tota referència no original o exclusivament numismàtica. No s'ha inclòs el recull de RIPOLLÉS, 1982, pàgs. 113-114, per tractar-se del mateix que aquest autor utilitza al seu treball de 1980. Les referències als treballs de F. Mateu i Llopis apareixen abreujades amb el primer cognom d'aquest autor. Al grup b s'indica la cronologia, però únicament en el recull de P. P. Ripollés, per tractar-se del més ampli, de qui s'han agafat les dates, llevat dels casos en què es tracta de peces que no recull aquest autor, en què s'indica expressament; a la resta dels grups, la cronologia figura al comentari que segueix el llistat bibliogràfic. L'estudi directe del monetari conservat, una mica més ampli que el que ací es recull —de caràcter estrictament bibliogràfic—, s'està fent ara i serà publicat pròximament.
- (305) En aquest treball, i en altre posterior de 1981, F. Mateu estudia la col.lecció numismàtica de la família Molinos, basant-se en les fotografies proporcionades per P. Mampel, que consta, segons les meues notícies, de vint-i-set monedes ibèriques i romanes, una hispano-musulmana d'època almohade, una de Jaume II i una de Felipe IV.
- (306) El monetari ibèric de La Moleta, a la llum de les troballes conegudes, no resulta especialment significatiu si el comparem, per exemple, amb el de la veïna Morella, on hi ha una major diversificació de seques: *Arsè, Iltirta, Bolskan, Kese, Ikalkusken, Orosis, Undikesken i Kelse*. Vegeu al respecte: MARTÍN VALLS, 1967, pàgs. 130 i ss.; MATEU I LLOPIS, 1975; RIPOLLÉS, 1980, pàgs. 29-30; i ÍDEM, 1982, pàgs. 115-116. Cal considerar, però, amb certa reserva les troballes monetàries atribuïdes a Morella, donada la diversitat dels llocs de procedència que pot besllumar-se per les peces millor conegudes, o fins i tot el seu desconeixement.

- (307) La concentració de numari corresponent a seques de la vall de l'Ebre en la meitat septentrional del País Valencià és un fenomen documentat per aquest autor.
- (308) Els denaris de la "família Cornèlia" poden referir-se a alguns dels citats de *P. Cornelius Lentulus Marcellinus* o *Cn. Cornelius Lentulus*; quant als de la "família Postúmia", no apareixen a la resta de la relació, i podrien pertànyer a encunyacions de *L. Postumius Albinus*, del 131 a. E. (RRC 252); *A. Postumius Albinus*, del 81 a. E. (RRC 372) o *C. Postumius*, del 74 a. E. (RRC 394), tots de la seca Roma.
- (309) Es tracta d'un denari de *C. Plutius*, seca Roma, de 121 a. E.: RRC 278.
- (310) RIPOLLÉS, 1980, pàgs. 136-137, 142 i 146-147. Les altres dues zones de primerenca presència monetària romana al País Valencià són el corredor central València-Sagunt fins a Caudete de las Fuentes, i l'àrea meridional, amb Benidorm, Alacant, Elx i Crevillent (mapa 34). La moneda romana republicana a Morella està escassament representada, amb un denari de *M. Aemilius Lepidus* de 114-113 a. E., i un semis de 170-140 a. E.; sobre el mateix, vegeu: MATEU I LLOPIS, 1975; RIPOLLÉS, 1980, pàgs. 30-31; i IDEM, 1982, pàgs. 115-116.
- (311) RIPOLLÉS, 1980, pàg. 151, qui destaca el paper de la comarca dels Ports com a porta d'entrada des del Nord del País Valencià a la vall de l'Ebre. A La Moleta es dona la presència de dues seques veïnes, *Saguntum* i *Dertosa*, que semblen tenir una distribució prou limitada. Les encunyacions hispano-romanes estan representades a Morella per les seques d'*Ilerda*, *Tarraco*, *Dertosa* i *Bilbilis*; vegeu al respecte: MATEU I LLOPIS, 1975; RIPOLLÉS, 1980, pàg. 30; i IDEM, 1982, pàgs. 115-116.
- (312) A Morella hi ha monedes de dotze emperadors, amb una cronologia molt semblant, la relació dels quals és la següent: Claudi (41-54), Neró (54-68), Vespasià (69-79), Titus (71-81), Domicià (81-86), Trajà (97-117), Adrià (117-138), Antoni Pius (138-161), Trebonià (251-253), Gal·liè (253-268), Constanci Clorus (292-306) i Gracià (367-383), a més d'altres monedes d'Agripa (últims anys del regnat de Tiberi), Faústina filla (175), Quintil (270), Carinus (283-285), Magnenci (350-353), Decenci (351-353) i Magne Màxim (383-388); vegeu al respecte: MATEU I LLOPIS, 1975; i RIPOLLÉS, 1980, pàgs. 30-31.
- (313) MATEU, 1966.
- (314) RIPOLLÉS, 1982, pàgs. 386-389. L'autor utilitza una selecció de trenta-nou peces útils per al seu estudi.
- (315) Evidentment que les troballes monetàries aïllades, com és el cas de la majoria de les peces ací recollides, no ens parlen de les transformacions sofertes per aquest nucli de població, com podrien haver estat possibles destruccions durant el procés de conquesta, la possible concessió de l'*status* jurídic de municipi, reformes de tipus urbanístic o la forma en què la crisi del segle III afectà el jaciment. En qualsevol cas, és important assenyalar que l'ocupació d'aquest lloc fou contínua durant tota l'època romana, i que les troballes monetàries parlen clarament de la importància de La Moleta, i, més en general, de l'eix El Forcall-Morella.
- (316) ARIGÓ, 1879, (lám. XXII, núm. 10); i FERRER, 1888, pàg. 269. J. Eixarch posseeix algunes peces.
- (317) RUIZ ZAPATERO, 1978, pàg. 253. Sobre el mateix, en general, per a la zona de Teruel, vegeu: EIROA, 1981.
- (318) SANMARTÍ, 1975, pàg. 118.
- (319) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 448, situava la seua desaparició definitiva l'any 49 a. E. Tanmateix, la revisió dels materials del jaciment permet adelantar la data de destrucció d'aquest *oppidum* als anys 76/72: BELTRÁN LLORIS, 1984, pàg. 146.
- (320) El problema de la seua identificació en base a l'anomenada *Tabula Contrebiensis* apareix tractat en: FATÁS, 1980. Sobre els aspectes arqueològics, vegeu principalment: BELTRÁN MARTÍNEZ, 1982 a; i BELTRÁN I TOVAR, 1982, pàgs. 9-33. La seua destrucció es situava, com en el cas d'Azaila, entre els anys 49-48 a. E.: BELTRÁN MARTÍNEZ, 1982 a, pàg. 355. La revisió de la cronologia d'Azaila permet adelantar igualment la seua data de destrucció: BELTRÁN LLORIS, 1984, pàgs. 143-146.
- (321) En general, vegeu: BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, amb els resultats de les extenses excavacions fetes per aquests autors entre els anys 1927-1928; i MARCO, 1980; i IDEM, 1983, sobre les campanyes de 1979 i 1980, respectivament.
- (322) Aquest jaciment no ha estat encara excavat. Entre la bibliografia que el cita, pot consultar-se especialment: ORTEGO, 1945, pàgs. 148-154; VENTURA, 1975, pàgs. 237-239; LOSTAL, 1980, pàg. 42; i ATRIÁN *et alii*, 1980, pàg. 165, núm. 313. La seua extensió sembla superior a les 10 ha. Recentment s'ha proposat la seua identificació amb la seca ibèrica de *Tamaniu*, que correspondria a la ciutat de *Damania* citada per Ptolemeu: BURILLO I HERRERO, 1983.
- (323) No pot oblidar-se que a les darreries d'aquest segle s'esdevenen una sèrie de fets de caràcter violent que

van afectar, almenys en part, la Tarraconense, com la revolta de Maternus de l'any 187 i, sobretot, la usurpació d'Albinus de 195-197; vegeu, sobre aquestes qüestions: ARCE, 1981, pàgs. 111 i ss. No sembla, però, que l'ocupació d'aquesta casa arribàs fins a les darreries d'aquest segle.

- (324) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 79. Aquesta afirmació es basa únicament en l'absència de testimonis cristians entre els materials arqueològics trobats a les seues excavacions, i manca, per tant, de tot suport documental. Les restes d'incendi apareixen citades, per exemple, a l'anomenat *triclinium*: pàg. 48, figs. 22 i 23.
- (325) Les estructures excavades a la campanya de 1980 no poden datar-se més enllà de les darreries dels segle I d. E.: MARCO, 1983, pàg. 50; mentre que les excavades a les campanyes de 1979 segueixen ocupades fins al segle II: MARCO, 1980, pàg. 164; i IDEM, 1985, pàg. 216.
- (326) BELTRÁN LLORIS, 1980, pàg. 415; i IDEM, 1983, pàgs. 57-58, on situa l'abandonament sota el regnat de Claudi; i BELTRÁN LLORIS, MOSTALAC I LASHERAS, 1984, pàg. 169, on aquest es retarda fins als primers anys del de Neró.
- (327) BURILLO, 1976, pàg. 8; IDEM, 1978, pàg. 56; IDEM i 1981, pàg. 272. Aquesta ciutat, d'una extensió aproximada de 10 ha., conserva una muralla de 1456 m. de perímetre, i fou identificada en un principi per aquest autor amb *Segeda, oppidum* dels *Belos* que apareix citat quan les guerres celtibèriques: BURILLO, 1976. Quant a la data del seu abandonament, sembla que els materials ceràmics recuperats a la campanya de 1976 permeten una datació més àmplia, potser que fins a l'època flàvia; l'absència de TSC A assenjala un *terminus ante quem* per a l'abandonament. Caldria, però, proseguir les excavacions per tal de comprovar si es tracta d'un fenomen general en tot el jaciment, i si s'esdevé de colp o de forma gradual.
- (328) LOSTAL, 1980, pàg. 220; ATRIÁN *et alii*, 1980, pàg. 165, núm. 313; i BURILLO I HERRERO, 1983, pàgs. 43-44.
- (329) ARASA, 1983 a, pàgs. 139-140 i 143.
- (330) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 135. Excavat l'any 1927, sembla tractar-se, com és el cas del Morrón del Cid, d'un poblat ibèric que perdura durant l'època romana. En base als materials arqueològics recuperats, ATRIÁN *et alii*, 1980, pàgs. 90-91, núm. 114, situen la seua data final al segle I d.E.
- (331) BURILLO, 1979, pàg. 41; i IDEM, 1982, pàg. 226, relaciona aquest abandonament amb la fi de les emissions monetals hispàniques.
- (332) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 79. L'àrea monumental sembla estar situada al braç est de la lloma, on almenys l'estructura F podria correspondre realment a un temple; vegeu també: MARCO, 1985, pàg. 188.
- (333) LUGLI, 1957, pàgs. 385-387. Per a la construcció de parets d'aquest tipus s'utilitzava una estructura de taules de fusta horitzontals, trabades amb altres verticals, de les quals es veu l'empremta al tram septentrional. En època d'August és freqüent l'ús de l'*opus caementicium* en vil·les i cisternes sense parament recobridor.
- (334) La llargària d'aquesta construcció, 15 m., coincideix amb la d'una cisterna citada al jaciment d'Alcañiz el Viejo (Alcañiz) que amidava 15 x 3'50 m., parcialment excavada a la roca, i amb un parament irregular de pedres trabades amb morter, amb un enlluït interior que conservava restes de pintura roja, que els seus excavadors atribueixen al que consideraven segon moment d'ocupació, corresponent a l'època musulmana: BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 21-22, figs. 9 i 11.
- (335) MARTÍN BUENO, 1975, pàg. 260 i ss.
- (336) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 50-52, fig. 24; es tracta de petites cisternes i dipòsits, en casos senzilles basses obertes al terra d'algunes habitacions; vegeu també la cisterna excavada en part a la campanya de 1982: MARCO, 1985.
- (337) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàg. 146, de parament irregular recobert amb morter.
- (338) BELTRÁN LLORIS, MOSTALAC I LASHERAS, 1984, pàgs. 59-60, feta d'*opus caementicium*.
- (339) BURILLO, 1978, pàg. 55; i IDEM, 1981, pàg. 193, feta d'*opus caementicium*.
- (340) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 103, fig. 59, també d'un parament irregular de pedres trabades amb morter amb un enlluït interior.
- (341) ARASA, 1983 a, pàgs. 80-82, làms. II, 2, i III, 2; es conserva únicament la part excavada a la roca.
- (342) MARTÍN BUENO, 1977, pàg. 81, qui assenjala l'existència d'un nucli d'aquests dipòsits a la zona de Litera, en nombrosos llocs com La Torre de Curto, San Sebastián; Los Castellanos, etc. Normalment són de forma rectangular, excavats a la pedra sorrenca, i en alguns casos apareixen agrupats. La diferència entre l'aljub excavat a la roca i la cisterna feta normalment amb parets d'*opus caementicium*, dues tècniques que en ocasions apareixen combinades, deu ser únicament funcional; això no exclou la possibilitat que la primera corresponga a una tradició indígena.

- (343) ATRIÁN, 1957, pàgs. 206-207, làms. IV-VII, on a més del sòcol de les parets interiors de les cases, que apareixen recobertes amb estuc, hi ha escales i corredors tallats també a la roca.
- (344) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 44 i 46-47, fig. 22; pàg. 63, fig. 34, també amb una escala, etc.; vegeu també: MARCO, 1985, pàg. 188.
- (345) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàg. 87, fig. 52.
- (346) ARASA, 1983 a, pàg. 68.
- (347) RUIZ ZAPATERO, 1982, pàg. 24.
- (348) PARIS I BARDAVIU, 1926, pàg. 85, fig. 17 i làm. VII, a.
- (349) BELTRÁN LLORIS, 1976, pàgs. 125 i 137.
- (350) BELTRÁN MARTÍNEZ, 1982 b.
- (351) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 44 i 77.
- (352) BELTRÁN, MOSTALAC I LASHERAS, 1984, pàg. 43.
- (353) PARIS *et alii*, 1926, pàg. 58, núm. 1022, fig. 38, amb una motlura semblant.
- (354) ARASA, 1979, pàg. 147, fig. 15.
- (355) Sobre la crisi del segle III a Hispània, la relació dels fets i les hipotètiques repercussions documentades per l'arqueologia, vegeu, sobretot, una visió crítica i actualitzada en: ARCE, 1978. Envers la seua incidència en el País Valencià, vegeu en general: TARRADELL, 1965, pàgs. 169-173; i LLOBREGAT, 1980, pàgs. 128-134. No resultaria estrany que una zona muntanyosa del rera país, poc poblada i amb difícils comunicacions, es vesquera afectada pel fenomen del bandolerisme, que en aquesta època comença ja a assolir la Tarraconense, i que culminaria, d'aquesta manera, un procés de despoblament que podria haver començat al segle anterior.
- (356) MARTÍN, NIETO I NOLLA, 1979, pàgs. 249-251.
- (357) ALMAGRO I LAMBOGLIA, 1959, pàg. 4.
- (358) RAMOS FERNÁNDEZ, 1975, pàg. 212.
- (359) LLOBREGAT, 1980, pàg. 132.
- (360) BARDAVIU I THOUVENOT, 1930, pàgs. 23-24, els quals plantegen l'existència de dos únics moments d'ocupació del jaciment: un ibèric, inicial, i l'altre d'època hispano-musulmana, al qual correspondrien les fortificacions i construccions conservades al seu temps, destacant-ne l'absència de vestigis romans. Tanmateix, ATRIÁN *et alii*, 1980, pàg. 90, núm. 113, citen nombrosos materials ceràmics datables als segles IV-V.
- (361) Algunes de les poques monedes trobades amb seguretat al Castell de Morella, com un mitjà bronze de Magnenci, donen una cronologia del segle IV; sobre el problema de la seua ocupació en època romana, vegeu: ARASA, 1983-84, pàg. 12.
- (362) GONZÁLEZ PRATS, 1979 b, pàg. 81, núm. 39, làm. XL, 2.
- (363) L'excavació d'aquest interessant jaciment no ha estat encara publicada en extensió; una primera referència a la vil·la tardo-romana en: ROSAS, 1984, pàgs. 263-272; el seu mobiliari metàl·lic apareix publicat en: ROSAS, 1980.
- (364) BURILLO, 1982, pàg. 217 ss.
- (365) BESER, 1980, pàg. 5.